

Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка
Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін
імені О.М. Лазаревського
Кафедра історії України, археології та краєзнавства

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

освітнього ступеня магістр

на тему

**ПРОМИСЛОВІСТЬ І ПІДПРИЄМНИЦТВО У МІСТЕЧКАХ
ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Виконав

Студент 62 групи

Спеціальності 032 Історія та археологія

Момот Денис Андрійович

Науковий керівник

кандидат історичних наук,

доцент

Острянюк Андрій Миколайович

Чернігів – 2023

Кваліфікаційна робота допущена до захисту

рішенням кафедри історії України, археології та краєзнавства

Протокол № 5 від «07» грудня 2023 р.

Зав. кафедри _____ доц. Острянюк А.М.

підпис

**Рекомендовано
до захисту**

підпис наукового
керівника

ініціали,

прізвище наукового керівника

Рецензент

підпис рецензента

ініціали,

прізвище рецензента

**Результат
захисту**

оцінка

дата

захисту

Голова ЕК

підпис

ініціали,

прізвище голови ЕК

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	
ДОСЛІДЖЕННЯ	8
1.1. Історіографічний огляд.....	8
1.2. Джерельна база.....	14
РОЗДІЛ 2. ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОСТІ У	
МІСТЕЧКАХ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ	18
2.1. Адміністративно-територіальні реформи кінця XVIII –	
початку XIX ст. та їхній вплив на промислове виробництво	18
2.2. Правовий статус містечок та їхнє місце у становленні	
осередків кустарного та фабрично-заводського виробництва	23
РОЗДІЛ 3. ФАБРИЧНО-ЗАВОДСЬКА ПРОМИСЛОВІСТЬ У	
МІСТЕЧКАХ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ	32
РОЗДІЛ 4. КУСТАРНЕ ВИРОБНИЦТВО У МІСТЕЧКАХ	
ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ	57
ВИСНОВКИ	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	78

ВСТУП

Актуальність теми. Суспільно-політичні та соціально-економічні зміни, які відбулися в житті українського народу впродовж останніх двох десятиліть, призвели до посилення в суспільстві інтересу до економічної історії. Для пізнання законів історичного прогресу, конкретних форм їх прояву у різних регіонах України, важливе значення має дослідження промислового розвитку міських поселень.

Проблема розвитку економіки містечок Північного Лівобережжя кінця XVIII – початку XX ст. є актуальною тому, що саме тоді формувалися підвалини нових виробничих відносин у промисловості. То був перехідний етап – зміни старої економічної системи і зародження нової на засадах законодавчих норм Російської імперії. Цей синтез старого і нового обумовив самобутність та особливість економічного розвитку містечок, де з кінця XVIII і до початку XX ст. виробничу сферу міської промисловості регулювали закони Російської імперії.

Актуальність досліджуваної проблеми зумовлена й відсутністю спеціальних праць, які б узагальнювали місце містечкової промисловості у загальному контексті розвитку промисловості Північного Лівобережжя та України в цілому. Розвиток нижчих форм промисловості порівняно з фабрично-заводськими підприємствами та окремими галузями виробництва досліджено досить нерівномірно і локально. Це спричинило необхідність докладного вивчення всіх форм промисловості саме у містечках, що уможливорює розширення уявлень про ремісничо-кустарне і фабрично-заводське виробництва у містечках Північного-Лівобережжя, виділити характерні риси цього явища та з'ясувати особливості та специфічні риси становлення капіталістичного способу виробництва.

Необхідність вивчення означеної проблеми полягає ще й у тому, що при розгляді економічних процесів в Україні досліджуваного періоду склалися стереотипи понять щодо формування, а з другої половини XIX ст. і

цілковитого витіснення фабрично-заводською промисловістю нижчих форм її організації. На нашу думку, згадані стереотипи вимагають перегляду, а окремі аспекти – ґрунтовного вивчення, оскільки без їхнього знання неможливо створити цілісну картину розвитку українського суспільства та особливостей формування його соціально-економічної структури у пізніші часи.

Мета роботи полягає у тому, щоб всебічно схарактеризувати розвиток промислового виробництва у містечках Північного Лівобережжя кінця XVIII – початку XX ст. Відповідно до поставленої мети необхідно вирішити наступні **завдання**:

- проаналізувати історіографію та джерельну базу дослідження;
- з’ясувати історичні умови еволюції містечок, в яких розвивалися кустарні та фабрично-заводські заклади;
- охарактеризувати законодавчу базу, що регулювала і спрямовувала розвиток ремісничо-кустарного та фабрично-заводського виробництва;
- визначити основні фактори розвитку кустарної промисловості в містечках Північного Лівобережжя, її значення і роль в містечковій економіці;
- охарактеризувати стан містечкової фабрично-заводської промисловості, її галузеву структуру, розвиток капіталістичних відносин в містечках краю.

Об’єктом дослідження є містечка Північного Лівобережжя кінця XVIII – початку XX ст.

Предметом дослідження є промисловість містечок Північного Лівобережжя.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від кінця XVIII до початку XX ст. Нижня хронологічна межа визначається входженням території Північного Лівобережжя до складу Російської імперії відповідно до маніфесту Катерини II від 16 вересня 1781 р. «О учреждении Черниговского,

Новгород-Северського, Київського наместничеств», а верхня – завершенням промислового перевороту в Російській імперії на початку ХХ ст.

Територіальні рамки дослідження визначаються межами існування Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв (1781–1796 р.), Малоросійської губернії (1796–1802 р.), а із 1802 р. Чернігівської губернії, тобто територіями, що відносяться до історичного регіону Північного Лівобережжя.

Методологічною основою слугують принципи історизму (простежуються загальні закономірності у розвитку промислового виробництва в містечках) та наукової об'єктивності, що базуються на пріоритеті задокументованих фактів. Для систематизації наявного матеріалу, його опрацювання й аналізу застосовується принцип системності та неупередженого підходу до складних явищ суспільно-економічного життя.

Методи дослідження визначаються характером проблеми, метою та особливостями джерельної бази, яка покладена в основу магістерської роботи. Для розв'язання дослідницьких завдань використано історико-порівняльний, проблемно-хронологічний, аналітико-синтетичний, статистичний, ретроспективний методи, а також метод наукової критики історичних джерел. Так, порівняльно-історичний метод дозволив зіставити різні епохи з предметом дослідження і виокремити в ньому найбільш характерні риси, особливості і зміни. Аналітико-синтетичний метод застосовувався при вивченні джерел і літератури, формулюванні теоретичних висновків, проблемно-хронологічний – при викладі фактів в хронологічній послідовності. Засобами статистичного методу забезпечено систематизація та аналіз економічних показників розвитку кустарного та фабрично-заводського виробництва на території Північного Лівобережжя, що забезпечило належну ілюстративність досліджуваної проблеми. Застосування методу систематизації та узагальнення дало змогу зробити висновки за результатами дослідження. Використання даного інструментарію сприяло глибшому розкриттю поставленої у дослідженні проблеми.

Наукова новизна магістерської роботи. На основі вивчення широкого кола джерел та історичної літератури досліджено проблему, яка не отримала належного висвітлення у вітчизняній і зарубіжній історіографії. Достовірність результатів дослідження ґрунтується на аналізі значної джерельної бази. Було удосконалено соціально-правову класифікацію міських поселень краю, обґрунтовано їх роль і місце в економічному розвитку регіону. Виявлено особливості зростання чисельності, річної продуктивності й укрупнення кустарних і фабрично-заводських закладів, розкрито вплив законодавства на стан виробничої сфери економіки містечок, встановлено інші фактори впливу на промисловість регіону. Завдяки цьому доведено факт домінування дрібного кустарного виробництва над фабрично-заводським у містечковій економіці губернії.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що одержані результати можуть бути використані при дослідженні соціально-економічної історії України нової доби, написанні монографічних праць та проведенні історико-краєзнавчих студій, а також при підготовці лекцій, спецкурсів, проведенні семінарських і практичних занять.

Апробація магістерської роботи. Основні положення та висновки магістерської роботи обговорені на XXVI Науковій конференції молодих вчених та студентів ННІ історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О.М. Лазаревського 26 квітня 2023 р., науковому семінарі магістрантів та аспірантів, Науковому семінарі магістрантів та аспірантів ННІ історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О.М. Лазаревського 5 грудня 2023 р.

Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (127 позицій).

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографічний огляд

В результаті проведених адміністративно-територіальних реформ кінця XVIII – початку XIX ст., територія Північного Лівобережжя остаточно увійшла до складу Російської імперії, як її складова адміністративно-територіальна одиниця, що у свою чергу призвело до зміни її політичного, адміністративного та економічного устрою, правових норм і соціального статусу, в тому числі і міських поселень краю. Разом з тим, проблема соціально-економічної еволюції містечок Чернігово-Сіверщини кінця XVIII – початку XX ст. не знайшла належного вивчення в історіографії. Щоправда, в окремих працях, переважно краєзнавчого характеру, зверталася увага лише на стан ремісничо-кустарного і фабрично-заводського виробництва містечок.

Історіографії проблеми за проблемно-хронологічним принципом розпадається на три етапи: 1) дослідження кінця XVIII – 20-30-х рр. XX ст.; 2) роботи радянських істориків – 30-90-ті рр. XX ст.; 3) праці істориків після 1991 р.

На першого етапі з'явилися роботи переважно російських дослідників-краєзнавців, офіцерів та чиновників. Початок вивченню містечок як особливого явища соціального життя було покладено у працях К.Ф. Германа [46] та П.О. Муллової [86]. Саме вони розробили перші типології міських поселень Російської імперії, до яких включили міста, містечка і посади.

Піз час становлення губернських установ на початку XIX ст. російські чиновники звертали увагу на важливість вивчення законодавства, що регламентувало діяльність ремісничо-кустарних і фабрично-заводських закладів в краї. Правові засади існування міських поселень у Російській імперії вивчав Л.Н. Нисселович [89], який розглядав закони, прийняті для регулювання функціонування міських поселень і втілення цих законів у життя. Він дійшов висновку про невідповідність законодавчої бази реальним

правовим обставинам, а також про надзвичайний тиск урядових органів на міське управління.

Поряд із вивченням законодавчих засад функціонування промислових закладів, починаючи з 1850-х рр. з'явилися перші спроби наукового аналізу кустарних промислів у формі уривчастих заміток і невеликих статей. Перша робота про кустарну промисловість була підготовлена у 1861 р. економістом О. Корсаком [70], який показав місце й роль кустарної промисловості в соціально-економічному житті Російської імперії, оцінюючи її як «вельми значну форму виробництва».

У 1870-х рр. головними організаторами вивчення кустарної промисловості виступали загальноросійські об'єднання – Російське технічне товариство, Товариство для сприяння російській промисловості й торгівлі, Вільно-економічне товариство, Російське географічне товариство.

У 80-і рр. XIX ст. з'явилися праці, написані істориками й економістами народницького напрямку, чії погляди найбільш повно висвітвив В.П. Воронцов [45]. Він доводив здатність дрібного селянського товарного виробництва існувати тривалий час поруч із великими заводами та фабриками. Серед основних причин виникнення цієї промисловості він указував на сезонність сільськогосподарських робіт, а шляхи подальшого розвитку промислів зводив до чотирьох напрямків: поліпшення техніки виробництва, організації постачання сировини, розширення кредитування, розвитку збутової кооперації.

Серед праць у 90-ті рр. XIX ст. численністю та ґрунтовністю виділялися дослідження Н. Покульського [102], І. Шостака [127], Н. Шевлягіна [123], В. Каталя [67]. Характеризуючи кустарні промисли як «народне виробництво», вони зуміли виявити в їх розвитку багато позитивних тенденцій: зростання чисельності промисловиків, створення умов для появи нових виробництв, розширення їх географії, поступальне удосконалення техніки й технології.

У книгах і статтях М. Туган-Барановського [121], І. Струве [117]

критикувалися народницькі ідеалістичні погляди на місце й роль промислів у народному господарстві. Марксистично скептично оцінювали майбутнє кустарної промисловості, вважаючи її лише проміжним етапом, який передусе утвердженню фабричного виробництва.

Значний інтерес до вивчення кустарного виробництва спостерігається у 20-30-ті рр. ХХ ст. Найвагомішою постаттю серед дослідників кустарної промисловості Чернігівської губернії того періоду був Л. Плавтов [101]. Він вивчав стан кустарного виробництва в містах, містечках і селах Чернігівської губернії у ХІХ ст., розглядав специфіку розвитку промисловості регіону.

Після жовтня 1917 р. дрібною промисловістю зацікавилася радянська влада. Після переходу до непу інтерес до кустарної промисловості значно посилюється. Це було пов'язано з тим, що економічним базисом непу було індивідуальне селянське господарство, важливим компонентом якого вважалося дрібнотоварне виробництво.

Після згорання непу кустарна тематика аж до середини 1950-х рр. або повністю зникає з історичної й економічної літератури, або її висвітлення стає однобоким, недостатнім і тенденційним.

Проблему соціально-економічного розвитку України ХІХ ст. та окремих її регіонів досліджували М. Слабченко [115], О. Оглоблин [91]. Зокрема, у праці М. Слабченка знаходимо значний фактичний матеріал щодо розвитку фабрично-заводських підприємств Північного-Лівобережжя. У першому томі, який охоплює першу половину ХІХ ст., йдеться про селянський характер українських міст, наголошується на тому, що значна частина українських фабрик та заводів виникла, головним чином, з військових потреб (селітряні, суконні та ін.). Однак, із наведеної фабрично-заводської статистики автор робить висновок, що протягом ХІХ ст. «ремісники особливої ролі не відігравали, епоху робила велика механічна обробляюча промисловість». З цим можна погодитися стосовно економічного розвитку всієї України лише на кінець ХІХ ст., коли фабрично-заводська промисловість здобула першість за вартістю виробництва. Робота

О. Оглоблина «Нариси історії української фабрики» (у двох книгах) є продовженням і доповненням досліджень М. Слабченка. Основний висновок першої книги зводиться до тези, що українська мануфактура на Лівобережжі виникла з урядової ініціативи, була тісно пов'язана з російським землеволодінням і обслуговувала, переважно, потреби казни. Слід відзначити, що О. Оглоблин уперше звернув увагу на труднощі в дослідженні проблем ХІХ ст., коли Україна в статистичних виданнях не виступала окремою економічною одиницею, а представляла російські губернії. Наприкінці 30-х рр. ХХ ст. на порядок дня була поставлена проблема розкладу феодально-кріпосницьких відносин, яка активно розроблялася українськими вченими. ХІХ ст. розглядалося ними як час швидкого переходу від ремесла до фабрично-заводської промисловості.

З таких позицій проблема висвітлювалася і у спеціальних дослідженнях. Автор праць із соціально-економічної історії України першої половини ХІХ ст. І. Гуржій [50–52] простежив розвиток товарного землеробства і сільськогосподарської промисловості в поміщицьких господарствах, застосування вільнонайманої праці, а також процес розшарування селянського стану. На загальному фоні переважаючих досліджень з аграрної історії виділяється незначна кількість робіт присвячених промисловості. Зокрема, в наступних роботах І. Гуржій простежує розвиток промисловості України у першій половині ХІХ ст., вивчає питання соціально-економічного розвитку міст, робить висновок про зростання в них ролі постійної торгівлі.

Зростанню українських міських поселень, поширенню в них мануфактурної промисловості, початку промислового перевороту та його ролі у соціально-економічному розвитку України першої половини ХІХ ст. присвячені роботи Т. Дерев'янкіна [54–56]. У працях О. Путра [104] показано розвиток Лівобережної України в складі Російської імперії у другій половині ХVІІІ ст. Певну увагу автор приділяє вивченню розвитку містечкових

маєткових господарств. Розвиток промисловості став предметом для дослідження в працях О. Нестеренка [87–88].

В радянській історіографії зверталася увага на губернаторські звіти, як важливе джерело. Дослідники зазначали, що попри значні недоліки (не зовсім точні цифри, відсутність єдиного принципу у зборі відомостей і т. п.), загалом звіти об'єктивно відображали динаміку розвитку окремих губерній.

Цінні факти і узагальнюючі висновки про розвиток промисловості окремих населених пунктів України приводяться у 26-томній «Історії міст і сіл УРСР». Економічний розвиток поселень Північного Лівобережжя висвітлено в томах по історії міст і сіл Чернігівської [65], Сумської [64], та частково Київської областей. У відомостях цього видання, приділена увага окремим аспектам формування Чернігівської губернії, зародженню перших фабрично-заводських підприємств у краї, а також дана коротка характеристика економічного розвитку міст та містечок Чернігово-Сіверщини, в тому числі і кінця XVIII – початку XX ст.

Новий етап у вивченні кустарної промисловості почався з другої половини 1950-х рр. Він був пов'язаний з утвердженням у радянській історичній науці концепції про багатукладний характер економіки післяреформеної Росії. Питання щодо затяжного протікання промислового перевороту, незавершеності аграрної реформи 1861 р., тривалого з'єднання землеробства й промислів в Україні були складовою частиною цих праць.

У другій половині 1950-х – кінець 1980-х рр. з'являються індивідуальні й колективні роботи, присвячені питанням культурно-освітнього будівництва в Російській імперії в кінці XIX – на початку XX ст., у тому числі в її українських губерніях. Прикладом такої колективної роботи слугує «Краєзнавчі матеріали з історії Чернігівщини» авторами якої є Ю. Сіментов і М. Яцура [114].

Із здобуттям Україною незалежності почався новий етап історичних досліджень. Центром, навколо якого об'єдналися українські історики, став

Інститут історії України НАН України, а відділ історії України XIX – початку XX ст. окреслив основні напрямки досліджень вказаного періоду.

Цукрову промисловість України другої половини XIX ст., у тому числі і Чернігівської губернії, дослідив Л. Раковський [105–110]. Автор стверджував, що цукроваріння відіграло особливу роль в становленні капіталістичних відносин в регіоні.

В Україні впродовж 1991–2013 рр. переосмислення минулого посилило увагу до краєзнавства, що в свою чергу привело до планомірного, цілеспрямованого вивчення історії регіону, в тому числі до вивчення розвитку містечок.

Господарську діяльність та соціальну структуру жителів Ічнянщини вивчає В. Балабай [37]. Спробу написати історію містечка Семенівка зробив А. Бичков [42]. Заслуговують на увагу дослідження В. Гурби про роль містечка Дубовичі в історії Північного Лівобережжя [49], М. Адаменка – про Сосницький край [36], Д. Калібаби – про Менщину [66]. Ці роботи носять узагальнюючий характер і охоплюють усю їх багатовікову історію.

Дослідженню економічних проблем XIX ст., зокрема історії підприємництва в Україні, значну увагу приділила Т. Лазанська [74–75]. Користуючись матеріалами торгово-промислової статистики XIX ст., дослідниця звернула увагу на високу питому вагу кустарів в економіці України. Різноманітні прояви містечкового життя на Україні дослідив А. Доценко [60–61]. Основну увагу він приділив вивченню особливостей функціонування містечок, як виду міських поселень, аналізу соціальної та національної структури містечкового населення, а також заняттям жителів містечок. Особливу цінність для істориків-містечкознавців становить довідник «Містечка України» [63], у якому подано відомості про понад 13 тис. селищ міського типу, які свого часу називались «містечками». Окремо слід відзначити історичні дослідження П. Пирога та О. Любеча [96] про розвиток промисловості Чернігівщини у першій половині XIX ст. Використавши значний масив літератури та джерел, автор стверджував, що

ще до відміни кріпосного права у 1861 р. феодальне господарство Російської імперії прийшло в стан кризи, яка пояснювалась накопиченням суперечностей між натурально-кріпосницьким профілем більшості вотчин і товарно-грошовими відносинами в країні, які перероджувалися у буржуазні. Зокрема, наведено статистичні відомості про існування у Чернігівській губернії на початку ХІХ ст. фабрик і заводів, з чого зроблено висновки про «утвердження в першій чверті ХІХ ст. нового капіталістичного укладу».

Проблемам соціальної історії імперського періоду присвячена робота Б. Миронова [83]. Автор розглянув соціальну структуру населення, процеси урбанізації, еволюцію міських корпорацій тощо. Він зазначив, що для виробничої сфери економіки основне значення мало законодавство.

Таким чином, загальний огляд праць дослідників з історії промислового виробництва у містечках Чернігово-Сіверщини кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. дає підстави стверджувати, що в комплексі проблема не досліджена. У наявних роботах основна увага приділена обліку промислових закладів та зображенню тенденцій кількісного зростання продукції, людських та технічних ресурсів. Однак, виробнича потужність цих закладів, національний та соціальний склад власників підприємств, правова база їхньої діяльності залишилися поза увагою дослідників.

1.2. Джерельна база

Для реалізації поставлених завдань і досягнення сформульованої мети опрацьовано широке коло історичних джерел. Джерела, використані при написанні магістерської роботи, умовно можна поділити на такі групи:

- 1) законодавчі акти Російської імперії та розпорядження міністерств і відомств;
- 2) постанови та розпорядження місцевих органів влади (губернських і повітових установ);
- 3) статистично-описові видання (звіти, переписи, описи, списки фабрик і заводів тощо);

4) періодичні видання (місцеві та центральні).

Серед джерел насамперед заслуговують на увагу законодавчі акти кінця XVIII – початку XX ст., які визначали правове поле для економічного і адміністративного устрою міст і містечок губернії. Нами використано закони, що містяться Повному зібранні законів Російської імперії (Зібрання Перше – 45 томів, видане у 1830, містить законодавчі акти з 1649 по 1825 р. [24]. Друге зібрання – 54 томи, включає законодавчі акти з 1825 по 1881 р. [23], третє – 33 томи – закони з 1881 по 1913 р. [25]. Правовою основою виробничої діяльності були: «Статут цехів 1799 р.» (109 статей) [24, т. 25, с. 358–386.] та доповнення до нього 1852 р. [23, т. 27, с. 272–277]. На основі законів були відкриті міські думи в найбільших містах краю у 1837 – 1838 рр. Закони також регулювали умови проживання та економічні заняття міських жителів, а особливі постанови – діяльність євреїв на території краю.

Велику цінність для досліджуваної проблеми складають джерела, які характеризують розвиток фабрично-заводської промисловості у другій половині XIX ст. До них насамперед відносяться видання, що ґрунтуються на звітах фабрично-заводських інспекторів, складені за дорученням Департаменту торгівлі і мануфактур. Ці видання апробовані багатьма дослідниками і мають високу достовірність.

На початку XIX ст. МВС почало вимагати щорічних звітів губернаторів. За складом інформації можна визначити три основні періоди у губернаторській звітності: 1) 1804–1841 рр.; 2) 1842–1869 рр.; 3) 1870–початок XX ст. В перший період основу промислово-статистичних матеріалів звіту складав «Табель про число фабрик і заводів по губернії». За ним, галузі виробництва об'єднувалися в три групи, що включали переважно переробно-сировинні підприємства.

У 1862 р. побачило світ перше видання Чернігівського губернського статистичного комітету «Памятная книжка Черниговской губернии» [21]. У 1885 р. зусиллями секретаря Чернігівського губернського статистичного комітету К. Корвін-Піотровського було започатковано видання «Календарей

Черниговской губернии» [3–14], що регулярно виходили до 1916 р. Їх огляди дали змогу простежити зміни в економічному розвитку містечок Чернігівської губернії.

Цінним джерелом дослідження промисловості містечок на теренах Північного Лівобережжя в останній чверті XVIII ст. – початку XX ст. стали описово-статистичні матеріали: «Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779-1781 рр.» [19], «Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оно наместничество составлено» [35], «Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 рр.» [33], «Топографічний опис Малоросійської Чернігівської губернії 1805 року», «Военно-статистическое обозрение Российской империи» [1], «Материалы для географии и статистики Черниговской губернии», впорядковані М. Домонтовичем [15].

Статистичні відомості про чисельність в Чернігівській губернії населених пунктів на середину XIX та на початок XX ст. подано у «Списке населенных мест Черниговской губернии по данным 1859 года» [34] і «Списке населенных мест Черниговской губернии, имеющих не менее 10 жителей, по данным 1901 года» [31]. В них зазначений територіально-адміністративний поділ губернії на повіти та волості, а також вказані наявні на той час міста та містечка. Короткі характеристики кожного населеного пункту містять відомості про чисельність мешканців, приналежність або соціальний статус поселення, наявність значних підприємств та культових споруд.

Про ремісничі та фабрично-заводські заклади губернії інформують матеріали першого загального перепису населення 1897 р. У 1904 р., під редакцією Н. Тройницького центральний статистичний комітет видав опрацьовані відомості цього перепису [22]. Його матеріали містять детальну інформацію про населення губернії, його заняття в містах та містечках.

Відомості про фабрично-заводські підприємства губернії кінця XIX – початку XX ст. зафіксовано у «Чернігівських адрес-календарях».

Спробу узагальнити географічно-статистичну інформацію про Чернігівську губернію зробив земський статистик О.О. Русов у своїй праці «Описание Черниговской губернии» [27; 28]. Він подав свідчення про етносоціальний склад населення, заняття міщан і селян, торгівлю, промисли, охарактеризував стан фабрично-заводської промисловості.

Вивченню економічного розвитку губернії було присвячено видання Чернігівського губернського земства «Земский сборник Черниговской губернии». Це видання порушувало питання тогочасного стану економіки краю, а також публікувало історичні розвідки економічного спрямування.

Отже, наявні джерела дають змогу з'ясувати стан розвитку промислових закладів на теренах Північного Лівобережжя наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Історіографічний огляд і аналіз джерел засвідчили, що розвиток ремісничого та фабрично-заводського виробництва в містечках Північного Лівобережжя досліджуваного періоду комплексному дослідженню не піддавався. Джерела мають значний інформаційний потенціал, цілком достатній для того, щоб розв'язати поставлені завдання і досягти сформульованої в дослідженні мети.

РОЗДІЛ 2.

ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОСТІ У МІСТЕЧКАХ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

2.1. Адміністративно-територіальні реформи кінця XVIII – початку XIX ст. та їхній вплив на промислове виробництво

В останній чверті XVIII ст. на теренах Лівобережної України відбувалися процеси, пов'язані з її інкорпорацією до складу Російської імперії. Запроваджуючи у життя ідею Катерини II щодо створення єдиної унітарної держави, в останній чверті XVIII ст. царський уряд посилив свою колонізаторську політику щодо України. Указом імператриці 10 листопада 1764 р. було остаточно скасовано політичний інститут гетьманства й управління Лівобережною Україною доручено Другій Малоросійській колегії на чолі з президентом П.О. Рум'янцевим [94, с. 57]. Наступним кроком інкорпоративної політики Москви стала уніфікація адміністративного і судового устрою Гетьманщини відповідно до загальноімперського. Друга губерньська реформа пов'язана з введенням в дію «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» від 7 листопада 1775 р., і мала на меті ліквідувати ключові недоліки попереднього обласного управління, коли губернії являли перш за все військові округи. Водночас, губернії часів Катерини II – це області, котрі створювались без врахування географічних та історичних особливостей. За основу було взято показники кількості населення [24, т. 20, с. 229–230].

Закон визначив розміри новоутворених губерній (намісництв) і повітів, а також чітко визначав права і обов'язки місцевих органів управління. Нові адміністративно-територіальні одиниці формувалися з урахування кількості населення: у кожній губернії мало мешкати від 300 до 400 тисяч осіб, а у кожному повіті від 20 до 30 тисяч. Генерал-губернатор ставав імператорським намісником в одній або декількох губерніях. Він зосереджував у своїх руках вищу виконавчу владу в масштабах губернії.

24 травня 1779 р. імператриця наказала П.О. Рум'янцеву розпочати підготовку до адміністративно-територіальної реформи, що передбачала знищення полково-сотенного устрою і запровадження на Лівобережній Україні загальноімперського поділу на намісництва та повіти [24, т. 20, с. 350–351]. Так, за сенатським указом від 22 жовтня 1780 р. П.О. Рум'янцеву належало «осмотреть на месте удобность разделения того края на три губернии и оных на округи по числу жителей, назначить города губернские и уездныя» [24, т. 20, с. 687]. Головними виконавцями цієї роботи мав стати щойно призначений Катериною II малоросійський губернатор А.С. Милорадович. Саме він здійснив основний комплекс заходів, пов'язаних з підготовкою адміністративно-територіальної реформи. Адміністративними центрами майбутніх намісництв, на думку генерал-губернатора П.О. Рум'янцева, мали стати міста Київ, Чернігів та Новгород-Сіверський, «как в рассуждении их древности и знатности по бывших в них княжениям, так преимущественного их пред прочими здешними городами положения при знатных реках, выгодного для торговли» [104, с. 48].

16 вересня 1781 р. вийшов імперський указ про створення у межах Лівобережної України трьох намісництв – Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського [24, т. 21, с. 246–247]. На початку 1782 р. реформа була фактично введена у дію: 9 січня утворено Київське намісництво, 19 січня – Чернігівське, а 27 січня – Новгород-Сіверське.

30 вересня 1781 р. на чолі Чернігівського намісництва Катерина II поставила губернатора А.С. Милорадовича. На цій посаді він залишався упродовж всього часу існування намісництва.

Кожне з трьох намісництв поділялося на 11 повітів. Зокрема, Чернігівське намісництво складалося з Чернігівського, Городнянського, Березнянського, Борзнянського, Ніжинського, Прилуцького, Лохвицького, Глинського, Роменського, Гадяцького та Зіньківського повітів [24, т. 21, с. 247]. Варто зазначити, що під час утворення намісництва урядовці зіткнулися з проблемою. Відповідно до російського законодавства, центрами

повітів повинні були стати міста, але на той час ними були лише Чернігів і Ніжин. «В Черниговском наместничестве, до открытия оногo, только Чернигов и Нежин настоящими городами, на праве и законе городском основанными, были и оными и по открытии остались; прочие же девять, яко: Городня, Березна, Борзна, Прилука, Лохвица, Глинск, Ромень, Гадячь и Зеньковъ, при открытии наместничества оными учреждены, а до того простыми сотенными местечками без всякого государственного узаконения, и некоторые из них и в частном владении под настоящими наименованиями находились» [35, с. 153].

16 вересня 1781 р. було видано указ Катерини II про створення Новгород-Сіверського намісництва, яке поділялося на такі повіти: Глухівський, Конотопський, Коропський, Кролевецький, Мглинський, Новгород-Сіверський, Новоміський, Погарський, Сосницький, Стародубський та Суразький. Урочисте відкриття Новгород-Сіверського намісництва відбулося 27 січня 1782 р. [47, с. 63]. На посаду управителя Новгород-Сіверського намісництва було призначено дійсного статського радника генерального суддю І. Журмана.

За даними ревізії 1782 р. у Новгород-Сіверському намісництві нараховувалось 11 міст, 20 містечок, 2186 сіл, «деревень», хуторів та слобод, у яких мешкало 371048 душ (осіб чоловічої статі за винятком дворян) [47, с. 64].

Станом на 1786 р. у Чернігівському намісництві нараховувалося 2143 населених пункти: 11 міст, 26 містечок, 416 сіл, 243 деревень, 40 слобід, 1393 хутори та ін. У них мешкало 746850 осіб (376343 чоловіки та 370507 жінок) [94, с. 59]. У «Топографическом описании Черниговского наместничества» зазначалось: «Правда, что, за учреждением из вышепомянутых девяти сотенных местечек городов, осталось в Черниговском наместничестве еще таковых же 26, которыя свои сотни имели, но оныя настоящими городами не были, а ныни в числе селений в разном владении к разным уездам принадлежат» [35, с. 153]. Містечка в адміністративному відношенні

розташування по всім 11 повітам Чернігівського намісництва, так: Чернігівський повіт містечко Моровськ; Городнянський Любеч, Седнів; Березнянський Олішевка, Салтикова Дівиця; Борзнянський Івангород, Ічня; Ніжинський Веркіївка, Мринь, Носовка, Монастирища; Прилуцький Іваниця, Переволочне, Варва, Жоравка; Лохвицький Чорнухи, Городище, Сенча; Глинський Срібне; Роменський Красний Колядин; Гадяцький Рашевка, Лютенка, Веприк; Зіньковський Опошня, Куземин, Грунь [35, с. 154].

Чернігівське і Новгород-Сіверське намісництва проіснували до 1796 р. Після приходу до влади російського імператора Павла I у 1796 р. було розпочато новий етап реформування територіально-адміністративної системи Російської імперії. Серед українських губерній першою докорінних змін зазнала Лівобережна Україна. Згідно з указом імператора Павла I від 30 листопада 1796 р. «О восстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошним правилам и прежним порядкам» [24, т. 24, с. 212–213]. У межах цієї ж реформи були ліквідовані намісництва, запроваджені в 1781–1782 р., і на теренах колишньої Гетьманщини утворювалася велика Малоросійська губернія в межах якої фактично була відтворена історична територія Лівобережної Гетьманщини.

З врахуванням цих обставин цілком логічним кроком є створення на території Гетьманщини єдиної Малоросійської губернії, згідно закону від 12 грудня 1796 року [24, т. 24, с. 212].

До складу новоствореної Малоросійської губернії увійшли райони Чернігівського, Новгород-Сіверського, частково Київського намісництв, Полтавський полк колишньої Катеринославської губернії, місто Кременчук та його околиці. Повітовими адміністративними центрами були визначені міста Хорол, Кременчук, Стародуб, Мглин, Новгород-Сіверський, Ромни, Глухів, Полтава, Сосниця, Пирятин, Козелець, Переяслав, Золотоноша, Зіньків, Гадяч, Лубни, Прилуки, Ніжин, Конотоп, Чернігів (останній виконував функції губернського центру).

У зв'язку зі створенням нових адміністративних одиниць на місцеві органи влади, у тому числі на губернську канцелярію, були покладені обов'язки щодо проведення чергового розмежування повітів, інформування мешканців кожного населеного пункту щодо його приналежності до того чи іншого повіту, встановлення межових знаків, упорядкування атласу та узагальнюючого опису новоствореної губернії. Внаслідок проведення загального картографування та описування Лівобережної України місцевими органами влади було впорядковано «Топографічний опис Малоросійської губернії 1798 – 1800 рр.» [33].

За «Топографическим описанием Черниговского наместничества» до Чернігівського повіту у 1781 році належало одне містечко Мороськ; до Ніжинського – чотири містечка: Веркіївка, Мринь, Носовка, Монастирища [35, с. 154]. То вже за «Топографічним описом Малоросійської губернії 1798 – 1800 рр.» у Чернігівському повіті нараховувалося три містечка: Седнів, Ріпки, Любеч; у Ніжинському – шість: Мрин, Носовка, Монастирища, Івангород, Салтикова Дівиця, Олишевка [33, с. 43]. Такі ж зміни у розмежуванні приналежності містечок до одного чи іншого повіту відбувалися у всіх повітах Малоросійської губернії.

Однією з причин такої ротації стала ліквідація при утворенні Малоросійської губернії частини повітів колишнього Чернігівського намісництва, зокрема Городнянського, Березнянського та Борзнянського. Колишні ж повітові міста Городня, Березне, Борзна отримали статус заштатних міст, а містечка які до них належали, були приєднані до інших повітів.

З приходом до влади Олександра I починається новий період реформ, котрий зіграв свою роль в подальшій інтеграції Малоросії. 27 лютого 1802 р. відбувся поділ Малоросійської губернії на дві менші за територією адміністративні одиниці – Полтавську та Чернігівську губернії [24, т. 27, с. 59–60].

До складу Чернігівської губернії у 1802 р. увійшло 12 повітів: Борзнянський, Глухівський, Городнянський, Козелецький, Конотопський, Мглинський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Новоміський, Сосницький, Стародубський, Чернігівський. Впродовж першої половини ХІХ ст. адміністративний устрій Чернігівської губернії неодноразово змінювався. Згідно із указом від 27 березня 1803 р. «О новом разделении Малороссийской губернии на поветы» [24, т. 27, с. 509–510]. У Чернігівській губернії повітовими містами стали також Остер, Кролевець та Сураж. Таким чином, кількість повітів зросла до 15. У 1809 р. Новоміський повіт було перейменовано на Новозибківський. Всього на час утворення Чернігівської губернії нараховувалося 33 містечка, в подальшому їх кількість зростатиме і на кінець ХІХ ст. становитиме 51 [3, с. 224–226].

Наступні ж 100 років майже не внесли змін до адміністративного поділу, що усталився у 1801 – 1802 рр. Чернігівська губернія складалася з 15 повітів. Цей адміністративний поділ проіснував без змін до 1919 р.

2.2. Правовий статус містечок та їхнє місце у становленні осередків кустарного та фабрично-заводського виробництва

На початку ХІХ ст. у Російській імперії до міських поселень відносилися міста, містечка і посади. Вони не мали юридично встановлених ознак, які б чітко розмежовували один вид міського поселення від іншого.

Закон поділяв усі населені пункти на три групи: міські, сільські і поселення, що мають особливі права. Однак між ними також не було чітких відмінних ознак, в тому числі й юридичних. У діючих законах міське поселення визначалось лише щодо місцевого управління [48, с. 52].

Але без чіткої уяви про критерії цих поселень не можна проаналізувати соціально-економічні явища досліджуваної доби. Для визначення характеру населеного пункту необхідне співставлення багатьох його показників: соціально-економічних, адміністративно-правових, культурних, військово-

стратегічних тощо. Тому визначимо, насамперед, найбільш характерні ознаки одного з виду міських поселень «містечко».

Поняття «містечко» має давню історію в Україні. Взагалі містечко (від польського – «miejsce») широко прийнято розуміти як напів-місто – напів-село. Дослідники відносять час його появи до XVII–XVIII ст., і стверджують, що за польського панування в Україні містечко досить чітко розмежовувалося з містом [48, с. 51]. Їх характерною ознакою було те, що на відміну від великих міст з ремісниками-міщанами різних спеціальностей, мешканці містечок здебільшого спеціалізувалися на виробленні тільки певного виду продукції. В одному містечку діяли ткачі, в іншому – гончарі, ще в іншому – кожухарі [60, с. 1]. Звідси їх широкі торгові зв'язки, велика кількість ярмарок, розвиток перевізництва і товарно-грошових відносин.

Отже, містечка, залишившись аграрними, з десятками ланів землі, незначною кількістю ремісників і купців, відрізнялися від звичайних сіл тільки ярмарками і торгами. Більшість населення становили землероби, від селян вони відрізнялися тим, що не відробляли панщини, а лише сплачували натурою чинш і данину. В сучасній російській історіографії поняття «містечко» визначається як «торгово-промисловий центр без фортеці, заселений переважно євреями» [61, с. 139].

Протягом XIX ст., в законодавстві Російської імперії, поняття «містечко» залишалося розмитим і не отримало відповідного визначення. Часто термін «містечко» вживався у відповідності до розуміння цього поняття тим чи іншим чиновником. Більшість містечок несли в собі перехідні риси, коли їм були притаманні особливості як міст, так і сіл.

На середину 70-х рр. XVIII ст., за підрахунками О.Ф. Шафонського, в Україні-Гетьманщині було 126 містечок і 11 магістратських міст з магдебурзьким правом. За іншими підрахунками, на поч. 80-х рр. XVIII ст. в Україні-Гетьманщині було 10 магістратських міст, 27 коронних містечок (належали короні, тобто царській родині), 17 містечок, що належали церкві і монастирям і 67 – приватним власникам з числа української шляхти

(старшини) і російських поміщиків. З них, зокрема, на 1780 рік в Ніжинському полку було: 1 магістратське місто, 8 коронних містечок, 7 приватних містечок; в Чернігівському полку – 1 магістратське місто, 1 коронне містечко, 1 монастирське містечко, 9 містечок належало приватним особам; в Прилуцькому полку – 1 коронне містечко і 7 приватних [104, с. 51]. Взагалі досить помітним є той факт, що на середину XVIII ст. переважною більшістю містечок володіли приватні особи, зокрема представники української старшинської адміністрації. Така ж характерна риса містечок Північного Лівобережжя простежується і після утворення Чернігівської губернії.

Протягом першої половини XIX ст. російські чиновники не могли однозначно визначити місце містечок у системі міських поселень, і лише на початку другої половини XIX ст. Сенат встановив наступні відмінності містечка від села:

1. найменування поселення містечком в офіційних актах, згідно з постановою законодавчої влади або в належних розпорядженнях поміщика і місцевої адміністрації;
2. різномірним населенням і особливими джерелами прибутків;
3. існування містечкового громадського управління.

Суттєвою особливістю містечок були річні, тижневі та двотижневі ярмарки. Представники селянського стану містечок були у повній залежності від власника чи управителя, вільні стани були представлені виборними старшинами [69, с. 121].

Перші спроби охарактеризувати містечко, як вид міського поселення були закладені ще в кінці XVIII ст.: «Слово место в семь крае, так как и в Польше, тоже, что город, а поменьший город или место – местечко: оно же особенно означает и ту часть города, где торги собираются, и где в лавках и на площади разные товары и вещи продаются. Местечки хотя и назывались по общенародному наречию городами, но никогда не имели права и законов

городских. Они все поселены и заведены польскими владельцами, получила от них дозволения иметь цехи, торги и ярмарки» [35, с. 36]

Міста і містечка єднала наявність значної кількості міських станів і, в ряді випадків, більший ніж в селах розвиток промисловості й торгівлі [63, с. 3].

За російським законодавством містами вважалися адміністративні центри губернії та повітів, а також поселення, які були такими в недалекому минулому. Таке трактування відобразилося на розвитку міської економіки, оскільки місто визначалося лише як адміністративний осередок, з розмитими ремісничо-виробничими і торгівельними функціями. У той же час містечками, згідно російського права, визнавалися поміщицькі або державні поселення, які мали не менше 100 ревізьких душ, церкву, заїжджий двір, дві або три крамниці. За будівельним статутом імперії, містечка прирівнювалися до сільських поселень, а згідно законів, які регулювали торгово-виробничу сферу – до міських. Міщани, ремісники, купці та євреї, що проживали у містечках були приписані у станових справах до громад повітових міст, а у господарських – до дум повітових міст тих повітів, у яких знаходилися [61, с. 141].

На нашу думку, містечко у XIX ст. являло собою торгово-ремісниче поселення двоякого характеру, центральна частина якого була міським осередком, а околиці – поселенням сільськогосподарського типу. Основною відмінною рисою містечок був майдан з торгівельними рядами і крамницями, навколо якого формувалися заїзди, житлові будинки, промислові будівлі, а також культові споруди: церква.

Дослідники народонаселення Росії першої половини XIX ст. зазначали, що містечка можна поділити на: державні і приватні. Особливістю значної кількості містечок губернії у XIX ст. була їх належність до приватних поміщицьких маєтків, та й більшість Чернігово-Сіверський містечок залишалися приватновласницькими ще на початку XX ст. Російський уряд всіяко заохочував заснування нових містечок, так імператриця Катерина II

21 квітня 1785 р. затвердила «Грамоту на права і вигоди містам Російської імперії» [24, т. 22, с. 364–365], паралельно з «Грамотою містам», була видана «Грамота на права, вольності і переваги благородного російського дворянства» [24, т. 22, с. 344–357]. Дворянство різко відокремлювалося від інших станів. Стаття 29. Грамоти зазначає: «Благородным дозволяется в вотчинах их заводить местечки, и в них торги и ярмарки согласно с Государственными узаконениями, с ведома Генерал-Губернаторов и Губернских Правлений, и с наблюдением, чтобы сроки ярмарок в местечках их соображены были со сроками в других окрестных местах» [24, т. 22, с. 348]. В подальшому законодавець нормативно доповнить законодавчі норми, які стосувалися питання заснування містечок у поміщицьких маєтках, так 14 листопада 1838 року був виданий закон «О дозволеннии учреждать местечки в помещицких имениях», який повністю присвячений питанню заснування приватновласницьких містечок. Відповідно до закону: «Дозволяется учреждение в местечках с предполагаемыми ограничениями, может принести пользу, содействуя и большему развитию сельской промышленности и сбыту местных произведений и не вреда, по неблизости расстояния, промышленности городов» [23, т. 13, с. 304–305].

Після утворення, приватні містечка відігравали роль промислово-торгових центрів поміщицьких маєтків, деякі з них мали грамоти на проведення ярмарків і торгів.

Основним законодавчим актом, що регулював міське управління, до початку 70-х рр. XIX ст. залишалася «Грамота на права і вигоди містам Російської імперії», надана містам у 1785 р. Катериною II [24, т. 22, с. 364].

Але містечка під дію «Грамоти 1785 р.» не потрапляли, оскільки вона стосувалася лише міст. Взагалі містечка залишилися у складному становищі, оскільки ратуші як органи місцевого самоврядування «Грамотою на права і вигоди містам Російської імперії» 1785 року, були остаточно скасовані, на місті них у містах повинні були створюватися міські думи, а ось у містечках самоврядування відтепер було представлено в особі «городових старост», і

декількох осіб з різних груп міського населення для відправлення поточних справ.

Економічний розвиток Російської імперії протягом першої половини XIX ст., вимагав реформування не лише міст, а й менших міських поселень, які однак за своєю торгівельно-економічною значимістю не поступалися, а у деяких сферах економічної діяльності навіть випереджали міста. Серед таких міських поселень не останню роль відігравали містечка, правовий статус яких потребував подальшого удосконалення. Саме 60-ті роки XIX ст., стали переломними у вирішенні російський урядом питання про прискорену «модернізацію ранньомодерних міських поселень», до яких відносились міста, містечка і посади. В умовах ринкових відносин, соціально-економічному розвитку Російської імперії, все це вимагало трансформування виборного управління. Невпинно зростало населення, йшов процес формування нових соціальних груп характерних для буржуазного суспільства. Тому, «Положення» від 19 лютого 1861 р. започаткувало низку реформ у різних сферах життєдіяльності Російської імперії. Вже 16 червня 1870 р. у рамках ліберальних реформ, що відбулися в Росії упродовж 60-70-х рр. XIX ст., імператор Олександр II підписав «Міське положення» [23, т. 39, с. 1–15].

Отже, до видання «Городового положення 1870 р.» міські організації розвивалися як адміністративні установи. Це було зумовлено, перш за все, роллю міста в системі російського законодавства. Місто розцінювалося виключно як адміністративний центр, як осередок місцевих виконавчих органів. Відповідно до «Городового положення 1870 р.» в містах краю створювалися міські думи та їх виконавчі органи – міські управи. Власники нерухомого майна обирали членів (гласних) міських дум. Перевагу в справах міського самоуправління отримало купецтво [122, с. 66].

Громадське управління міст, в котрих було запроваджено «Городове положення», звільнялося від ведення справ, приписаних до них раніше міст та містечок: «Общественные управления городов, в коих введено будет

Городовое Положение 16 июня 1870 г., освобождаются от заведывания делами приписанных к тем городам, на основании прежних постановлений, других городских поселений, т. е. городов владельческих и местечек» [2, с. 25].

У містечках, які мали не менше десяти міщанських дворів або окремих господарств, постійно проживаючі там міщани, як християнського, так і нехристиянського віросповідання створювали самостійні міщанські товариства. А в містечках, що налічували більше 50 дворів, могли створюватися окремі міщанські управи. Постійно проживаючі в містечках ремісники, не записані до купецького або інших станів, з цього часу приписувалися до міщанського товариства своїх містечок. Таким чином, законодавчо було визнано населення містечок міським, тоді як раніше міщанами визнавали лише мешканців міст [90, с. 57].

Прогресивний розвиток продуктивних сил у кінці XIX ст. ставив перед органами міського управління більш складні завдання, вирішення яких торкалося різних сфер міського господарства, культури, охорони здоров'я.

Потужним стимулом, що прискорив процес трансформування виборного управління став закон від 11 червня 1892 р. про Міську реформу підписав Олександр III. [25, т. 45, с. 822].

Згідно з Положенням 1892 р. виборчими правами наділялися фізичні і юридичні особи, які володіли нерухомим майном і сплачували визначений мінімум податків до міських скарбниць. У столицях він сягав 3 тис. руб. на рік, губернських містах із населенням понад 100 тис. жителів – 1,5 тис. руб., інших містах – 1 тис. руб., повітових – 300 руб., містечках і посадах – 100 руб. [25, т. 45, с. 898].

Положення 1892 р. містило також додаток, так звані «Правила про спрощене управління». Урядовці вирішили з метою економії запровадити у заштатних містах, посадах, містечках управління на зразок волосного самоврядування. Для цього планувалося спростити структуру виборних

інституцій, замінивши думи зборами уповноважених, а управи, як виконавчі органи, не формувати взагалі.

У Чернігівській губернії спрощене управління вводилося у заштатних містах Коропі, Новому Місті і Погарі, у посадах – Ардоні, Воронку, Еліонці, Злинці, Климові, Клинцях, Лужках, Митьківці, Млинцях, Свяцькій, Чуровичах і Шеломах, у містечках – Серединій Буді, Воронежі, Нових Млинах – всього у 20 населених пунктах із 94208 жителями, серед яких 1871 або 2% користувалися виборчими правами [122, с. 74].

Слід також відзначити, що протягом XIX ст. кількість містечок в Чернігівській губернії була неоднаковою. У 1805 р., згідно офіційної тогочасної інформації, в краї налічувалося 33 містечка [63, с. 45]. У 1864 р. в Чернігівській губернії вже було 49 містечок [1]. У 1902 р. налічувалося 51 містечко [31]. Постійне зростання кількості містечок у XIX ст. свідчить про активне економічне освоєння повітів губернії.

У щорічному Календарі губернії на 1885 р., вийшло роз'яснення стосовно містечок Чернігівської губернії. Відповідно зазначалось, що всього у Чернігівській губернії, станом на 1885 рік, нараховувалося 51 містечко.

Всі інформаційні відомості були поділені на три блоки:

1) відомості стосовно містечок у яких було введено спрощене управління, у яких існували самостійні міщанські управи, а також з населення стягувався податок з нерухомого майна – таких у Чернігівській губернії – 3, а саме: Середина-Буда Новгород-Сіверського повіту, Нові Млини Сосницького повіту, Воронеж Глухівського повіту.

2) відомості стосовно містечок, які отримали даний статус протягом першої половини XIX ст., і у яких не існувало ні міщанських управ, ні самостійних управлінь. Таких у губернії нараховувалося 10. До них відносилися містечка Душатін і Ущерн'є Суразького повіту, Дубовичі Глухівського повіту, Баклань Мглинського повіту, Нові-Боровичі Городнянського повіту, Лосіновка і Макієвка Ніжинського повіту, Холми Сосницького повіту, Понуровка і Грінев Стародубського повіту.

3) відомості стосовно поселень, які називалися містечками, але не володіли документами, які б підтверджували їх статус. Їх у Чернігівській губернії налічувалося 38. У цих містечках не було органів управління, не було самостійних міщанських управ, а із населення цих містечок не стягувався податок з нерухомого майна [3, с. 223–226].

У 1894 р. Правлячий сенат випустив роз'яснення, в якому зазначалося, «что единственное, что отличает местечко от села – его официальное название таковым».

Таким чином, статус міського поселення залежав від ступеню розвитку в ньому промислових закладів. В той час як російське законодавство визначало місто як адміністративний центр, то містечко – як ремісничо-торговельний осередок сільськогосподарської околиці. Саме в містах і містечках краю розвивалася мережа ремісничих закладів та фабрично-заводська промисловість. Остання взагалі здебільшого була притаманна саме містечковим та сільським осередками, що виступали центрами поміщицьких економік. Для пореформеного періоду були характерними тенденції до зростання містечок і поширення фабричної промисловості поза межами міст і утворення там нових промислових центрів, адже нові фабрики і заводи були переважно підприємствами харчової промисловості, котрі тяжіли до джерел сировини, що знаходилися у сільській місцевості. При цьому містечка так і залишилися напів-містом – напів-селом, але обов'язково з притаманним містечковим колоритом.

РОЗДІЛ 3.

ФАБРИЧНО-ЗАВОДСЬКА ПРОМИСЛОВІСТЬ У МІСТЕЧКАХ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕЖЖЯ

Перш ніж перейти до характеристики фабрично-заводської промисловості містечок Чернігівської губернії, слід зауважити, що територія Північного Лівобережжя у досліджуваний період залишалася аграрним регіоном, із слабкими в економічному відношенні міськими поселеннями.

Разом з тим, закони не давали чіткого визначення поняття «фабрика і завод», і тому органи губернської і повітової адміністрації вживали цей термін по-різному. Часто до категорії фабрично-заводських потрапляли вітряки, сараї для випалювання цегли і дрібні промислові заклади.

В урядовій статистиці і законодавстві кінця XVIII – першої половини XIX ст. не існувало чіткого галузевого розмежування між термінами «фабрика» та «завод». Скажімо, текстильні підприємства називали фабриками, шкіропереробні, салотопні та ін. – заводами. Таке розмежування походило від того, що завод визначали як підприємство існуюче в краї здавна і працююче на місцевій сировині, а фабрика – нове явище, основною сировиною для якої слугував закордонний матеріал. Відмінність полягала і у тому, що на заводі, оскільки перероблявся місцевий сировинний продукт, могли працювати місцеві селяни, а на фабриці, в силу переробки іноземної сировини, працювали спеціально набрані посесійні робітники [111, с. 202–304].

Складним для досліджуваного періоду залишається питання про правове розмежування між фабрично-заводськими та ремісничими заводами. Важливий крок до розмежування фабрично-заводської та ремісничої промисловості було зроблено в ході гільдійської реформи 1824 р.

Цей закон вперше визначав підприємство, де працювало понад 16 робітників, як фабрично-заводський заклад. Критерій у 16 робітників на промисловому підприємстві був прийнятий для розрахунку розміру податку з

підприємців. Власники підприємств, на яких було більше 16 робітників, зобов'язувалися брати купецькі свідоцтва, з меншою кількістю – сплачувати встановлений білетний збір. Однак, у інших аспектах відмінність фабрично-заводських і ремісничих підприємств не визначалась [111, с. 258].

Вінцем діяльності міністерства фінансів у розробці поняття «фабрика і завод» став циркуляр від 1895 р. [87, с. 189]. Згідно цього документу, до таких закладів належали підприємства з чисельністю робітників не менше 16-ти, а наявність парового котла чи парової машини автоматично відносило підприємство до фабрично-заводського, незалежно від кількості робітників.

Як уже зазначалося, розвиток економіки Північного Лівобережжя визначало сільськогосподарське виробництво. Тому, на першому плані була переробка сільськогосподарської сировини. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в краї починають з'являтися перші фабрики і заводи.

Фабрично-заводська промисловість України, в тому числі й Чернігівській губернії, формувалася у досліджуваній період кількома шляхами. Перший шлях – полягав у розвитку поміщицьких «вотчинних» підприємств, другий – купецьких фабрик і заводів. Причиною виникнення підприємств у поміщицьких маєтках була необхідність задовольнити потреби двору в необхідних товарах, переробка надлишкової сировини та збільшення прибутковості господарства. О. Оглоблін перший звернув увагу на місце купецьких фабрик і заводів в українській передреформній промисловості, довівши економічну перевагу її над поміщицькими підприємствами, які поступово зникали, поступаючись місцем капіталістичній промисловості, зосередженій в руках купецтва [91]. М. Слабченко говорив про два шляхи розвитку української фабрично-заводської промисловості – на основі традиційних вотчинних господарств та на базі міських купецьких капіталів [115].

Найміцніше поміщицька мануфактура трималася в найбільшій промисловій галузі Чернігівщини останній чверті XVIII – початку XIX ст. – суконній.

Перша суконна фабрика в Чернігівській губернії була побудована в 1756 році, гетьманом Розумовським, в містечку Батурин Конотопського повіту. З початку заснування фабрика виготовляла сукно виключно для «прислуги ея владельца». З часом наступники графа Розумовського розширили коло діяльності фабрики, і вже з 1820 року, підприємство почало виготовляти сукно для потреб російської армії. Помітне місце серед суконних фабрик губернії також посідала фабрика у містечку Понуровк Стародубського повіту, поміщиків Міклашевських. Збудована була 1816 році М. Міклашевським, фабрика, за якістю виготовленої продукції, безумовно вважалась однією з найкращих суконних фабрик Чернігівської губернії першої половини ХІХ ст. [15, с. 261–264].]

Характеризовуючи інший шлях формування, слід відзначити, що суконну, винокурну, а з 20-х років ХІХ ст. цукрову промисловість монополізували поміщики, інші ж, галузі, які пов'язані із обробкою продуктів тваринного походження (шкіряну, салотопну, свічко-воскову, свічко-сальну, миловарну промисловість), купецька мануфактура [55, с. 44].

Виходячи, з вище сказаного, перші містечкові фабрики і заводи, засновані купцями-підприємцями, з'явилися в Чернігівській губернії на початку ХІХ ст. Прикладом таких підприємств можуть слугувати два миловарні заводи у містечку Середині-Буді Новгород-Сіверського повіту, які засновані – один купцем Бапніковим, інший – купцем Марухінім [15, с. 265].

Однак, в Чернігівській губернії містечкові купецькі фабрики і заводи у першій половині ХІХ ст. були малопотужні. Вони не могли в той час скласти серйозної конкуренції поміщицьким підприємствам, які мали в своєму розпорядженні дармову працю кріпаків та вдосталь сировини.

Взагалі, підраховуючи кількість фабрично-заводських підприємств містечок Чернігівської губернії, губернатори заносили кожне із них, в залежності від сировини, що перероблялась, до одного із трьох «царств»: тваринного, рослинного або царства мінералів.

До першої із них відносилися виробництва, пов'язані із переробкою продуктів тваринного походження, до другої – рослинного походження, до третьої – корисних копалин [16].

Особливістю мануфактурного виробництва Північного Лівобережжя останньої чверті XVIII – початку XIX ст. було те, що основна кількість капіталістичних підприємств розташовувалась у містечках і селах (72%), в губернському місті їх було 10%, у повітових – 18% [56, с. 44].

Перші, загальні дані розвитку усіх промислових закладів Малоросійської губернії, включаючи територію Північного Лівобережжя, подаються в «Топографічному описі Малоросійської губернії 1798–1800 рр.». Але кількісні дані «Опису 1798–1800 рр.» мали описовий характер і тому є досить відносними, оскільки в кінці XVIII ст. чітких критеріїв, які відрізняли фабрику чи завод від ремісничого виробництва, ще не існувало. Слід також відзначити, що в описі не зазначалось число промислових закладів по кожному населеному пункті, а дані давалися загально по повіту, лише в окремих випадках укладачами було зазначено місце знаходження найбільш важливих для економіки краю підприємств. Важливим є те, що «Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 рр.» охоплював всю територію Малоросійської губернії, до складу якої входили повіти Чернігівського, Новгород-Сіверського, частково Київського намісництва, а також Полтавський полк колишньої Катеринославської губернії, і місто Кременчук та його околиці, через це виокремити промислові заклади містечок Чернігово-Сіверщини досить складно.

Внаслідок чергової адміністративно-територіальної реформи у 1802–1803 р. – була утворена Чернігівська губернія. У зв'язку зі створенням нових адміністративних одиниць на місцеві органи влади, у тому числі на губернську канцелярію, були покладені обов'язки щодо проведення чергового розмежування повітів, інформування мешканців кожного населеного пункту щодо його приналежності до того чи іншого повіту, встановлення межових знаків, упорядкування атласу та узагальнюючого

опису новоствореної губернії. За таких умов з'явився невеликий за обсягом «Топографічний опис Малоросійської Чернігівської губернії 1805 р.» Відповідно у 1805 р. у Чернігівській губернії функціонувало: фабрик суконних у губернії – 3, з яких 1 розташовувалася у містечку Батурин Конотопського повіту; заводів скловарних – 20; мідних – 1; парусних – 2, шкіряних – 66; селітрових – 37, два – знаходилися в містечках, один – в містечку Монастирище Ніжинського повіту, інший в містечку – Смілом Конотопського повіту; свічкових – 21; миловарних – 23; маслоробних (олійницьких) – 396; мукомельних вітряків – 5915 [33, с. 138–144].

Зазначена у 1805 році кількість фабрик і заводів зберігалася в Чернігівській губернії протягом перших двох десятиліть [114, с. 56].

На 1832 рік маємо перші більш ґрунтовні статистичні матеріали про масштаби фабрично-заводського виробництва в містечках губернії. За «Списком фабрик і заводів Російської імперії на 1832 рік», у Чернігівській губернії нараховувалося 72 фабрики і заводи, з яких 12 знаходилися в містечках [32, с. 813–826]. Найпоширенішими галузями промисловості Чернігівської губернії першої половини ХІХ ст. були: винокурна, мукомельна, суконна, селітроварна, а починаючи з 30-х років, – цукрова. Цукрову, мукомельну і винокурну розвивали переважно поміщики у своїх приватновласницьких маєтках, а суконну та селітроварну – купці [96, с. 119–123].

Стосовно власників фабрик і заводів, то 27 підприємств належали – дворянам, а 45 – представникам купецького і міщанського стану. Відносно власників підприємств у містечках, то з 8 підприємств – 6 належали представникам дворянського стану, і 2 – представникам купецтва [32, с. 813–826].

Групуючи всі мануфактурні заклади Чернігівської губернії на 1832 рік за трьома «царствами» природи, виходять наступні відділи:

1. виробництво міді, скла, селітри проводилися на 17 заводах, з яких 4 – знаходилися в містечках. Відповідно, один з найбільших селітровий

заводів Чернігівської губернії знаходився в містечку Носовка Ніжинського повіту і належав Губернському секретарю М. Глевському; мідний завод – в містечку Ямполь Глухівського повіту належав Таємному раднику І. Неплюєву; скляних заводів у губернії – 2, і заходилися вони в містечку Олександрівка Городнянського повіту, один – належав А. Євреїнову, інший – К. Сахновському.

2. полотняних, суконних, шкіряних фабрик і заводів на 1832 рік налічувалося 37, з яких п'ять – функціонувало в містечках. Так, із 20 суконних фабрик – 4 знаходилися в містечках, а саме дві – у містечку Батурин Конотопського повіту, одна – у містечку Ропск Новозибковського повіту, і одна – у містечку Володькова Дівиця Ніжинського повіту. Також із 3 полотняних фабрик, 1 – у містечку Понуровк Стародубського повіту, працівники якої, переважно кріпосні, одержували «здельную» платню грошима, продуктами, одягом [75, с. 53].
3. миловарних, поташних, свічкових, салотопних, воскових фабрично-заводських підприємств нараховувалося 35, з яких 2 миловарні заводи знаходилися у містечку Середина-Буда Новгород-Сіверського повіту, і 1 поташна фабрика – у містечку Погорільці Сосницького повіту [34, с. 813–826].

Слід відзначити, що до 1840-х рр. винокурна, мукомельна галузі виробництва не відносилася до категорії фабрик та заводів, і тому до «Списку фабрик і заводів Російської імперії на 1832 р.» і до звітів губернаторів вона не потрапляла.

Кількість працюючих на підприємстві, рідко перевищувала 10 працівників, в основному це були невеликі підприємства на яких працювало до 5 чоловік [88, с. 156–158].

У цей час спостерігається початок локалізації окремих видів промисловості у відповідних місцевостях, так у північних повітах, через малородючість ґрунтів, у містечках були зосереджені підприємства з

переробки продуктів тваринного походження, а у містечках південних повітів Чернігівщини розвивалися підприємства з переробки продуктів рослинного походження, особливо цукрової галузі.

У «Военно-статистическом обозрении Черниговской губернии на 1851 год» про фабрики і заводи повідомлялося: «Точного исчисления, сколько вообще на фабриках и заводах чего производится, сколько в какое время, бывает на них рабочих, в губернском правлении, не имеется, да в настоящее время еще и быть не может. Фабрики и заводы Черниговской губернии только начинаются. Одни из них упадают, а другие идут вперед, как это обыкновенно случается при первых попытках» [1, с. 107], з відомостей стає зрозуміло, що перша половина ХІХ ст. стала періодом зародження фабрично-заводської промисловості містечок Чернігівської губернії.

У 1851 р. у краї вже нараховувалося 701 фабрик і заводів [96, с. 121]. Таке збільшення пояснюється тим, що починаючи з 1850-х рр. ХІХ ст. до категорії фабрик та заводів потрапили 179 винокурень, 76 заводів великої рогатої худоби та 41 кінних заводів. У 1851 р. губернатор у звіті вперше вказує на існування в губернії 120 цегельних заводів. Вони не з'явилися раптово, ці заводи функціонували й раніше, але до 1850-х рр. цегельне виробництво не відносилось до фабрично-заводської промисловості, оскільки воно було дрібним сезонним виробництвом, яке у більшій мірі зосереджувалося у приватновласницьких містечках і селах губернії, про що свідчить безліч клопотань власників містечок «разрешить строительство завода в удобном для его месте» [26, с. 1965]. Цегельні заводи були офіційно віднесені до так званої ІІІ категорії, у такому раці ці будівлі заборонялося «устраивать в городах по причине возможной опасности от огня», містечка і села під цю заборону не підпадали, тому цим і хотіли скористатися власники містечок і сіл [116, с. 93].

Найприбутковішими підприємствами 1850-х років були винокурні і цукроварні.

Якщо в 1840 році цукрових заводів на Чернігівщині було 12, то вже в 1851 році – 40, таке різке збільшення пояснювалось тим «что многие помещики увлеклись слухами о необыкновенных выгодах свекло-сахарного производства, и поэтому начали строить свои заводы» [15, с. 332].

Найбільше цукрових заводів знаходилося в Глухівському, Новгород-Сіверському, Кролевецькому, Сосницькому, Борзнянському, Мглинському повітах губернії.

До найбільших містечкових цукрових заводів губернії, можна віднести цукрові заводи містечок Авдіївка, Холми, Охрамєвичі Сосницькому повіту; заводи у містечках Дубовичі, Воронежі Глухівського повіту; у Ніжинському повіті у містечку Носовка, а також завод графа Безбородька побудований у 1839 році у містечку Вертіївці (до 1945 р. – Веркіївка), на якому в 1846 р. було виготовлено продукції на суму 27 тис. крб. сріблом; цукровий завод у містечку Ічня Борзнянському повіті [96, с. 120].

Всього з 40 діючих на 1859 рік цукрових заводів, 8 знаходилися у містечках, решта в селах та хуторах губернії.

Вся цукрова промисловість середини ХІХ ст. мала більш сільськогосподарський характер, ніж фабричний. Не було капіталів спеціально призначених для покращення виробництва, та навіть навпаки, виробництво велося лише для того, щоб через продаж цукру отримати для своїх потреб кошти. В результаті, з'явилась велика кількість заводів, розсіяних майже по всій губернії, виробництво на яких велося примітивною технікою [16, с. 331].

Стосовно винокурних заводів, то найбільші винокурні зосереджувалися у таких містечках як: Ічня Борзнянського повіту, Вороніж Глухівського повіту, Ріпки, Любеч Городнянського повіту; Олишівка, Биков, Нова-Басань, Кобижча Козелецького повіту, Красний – Колядин Конотопського повіту; Носовка, Віркіївка Ніжинського повіту, Гоголев Остерського повіту, Холми, Стольне, Нові Млини Сосницького повіту [34].

Всього у 1859 році у Чернігівській губернії нараховувалося 49 містечок, у яких функціонувало 19 винокурних заводів.

Серед інших фабрично-заводських підприємств губернії на 1859 рік, які знаходилися у містечках, були виділені: у містечку Семенівці Новозибковського повіту функціонувала суконна і парусинова фабрики, які належали поміщику Ладомирському. На цих підприємствах в 1842 році працювали 377 кріпаків, а також за наймом мешканці селищ, розташованих неподалік. У 1841 році на парусиновій фабриці було виготовлено 3 тис. штук парусини, в 1844 році на суконній фабриці – 11,5 тис. аршин різного сукна. Всього вироблялося за рік продукції на 86 тис. руб. У містечку Новій Басані Козелецького повіту працював завод з переробки шкіри. У містечку Холми Сосницького повіту діяли шкіропереробний завод і каретна фабрика. У містечку Батурин Конотопського повіту працювали 3 заводи: один – воскових свічок, і два – сально-свічкових. У містечку Носовка Ніжинського повіту було виокремлено 2 – цегляні заводи. В містечку Седнів Чернігівського повіту зосереджувалося 12 заводів, з яких десять шкіряних, один свічковий, і один салотопний. У містечку Любеч, центрі волості Городнянського повіту, діяв один з найбільших у губернії пивоварний завод, що випускав понад дві тисячі відер пива за рік. На мануфактурі використовували здебільшого працю кріпаків [96, с. 120–121].

Слід відзначити, що перша половина XIX ст. стала періодом перетворення містечок – у торгівельно-економічні осередки повітів, але при цьому віднести всі 49 містечок Чернігівської губернії на 1859 рік, під це визначення не можливо, оскільки через загальну слабкість економіки території Північного Лівобережжя, більшість містечок губернії, хоча і відносилися, відповідно до російського законодавства, до виду міських поселень, але на практиці вони ні чим не відрізнялися від сіл, а деякі, в економічному відношенні, навіть поступалися їм. Відбувався процес концентрації промисловості по містечках, так в одних містечках губернії

діяло декілька заводів і фабрик, в той же час в інших, взагалі не було фабрично-заводської промисловості [74, с. 134].

Фабрично-заводських підприємств в Чернігівській губернії на 1860 р. нараховувалося 2214, з яких, у містах діяло – 181, решта – у містечках, посадах і селах губернії. Слід зазначити, що статистичні звіти чернігівського губернатора враховували навіть ті фабрики і заводи губернії, які мали 1-2 працівники, або взагалі лише одного власника [15, с. 258–259].

Чернігівська губернія в мануфактурному відношенні на 1860 р. займала 20-те місце серед усіх губерній Російської імперії. Слід відзначити, що саме цей рік, став точкою відліку подальшого промислового реформування імперії. Кількісні показники на 1860 р. по фабрикам і заводам містечок Чернігівської губернії, є найвищими за все ХІХ ст. Оскільки, у наступні роки буде відслідковуватися тенденція до зменшення кількості фабрик і заводів по всій губернії, і в містечках зокрема. Тому, є доцільним ґрунтовно проаналізувати дані по всій мануфактурній промисловості містечок Чернігівської губернії станом на 1860 р.

Безперечно, одне із перших місць за продуктивністю та впливом на економічне життя жителів містечок займала винокурна промисловість. Дешевизна хліба, будматеріалів, а головне «дарование Малороссии по винокурению», послугувало головним каталізатором поширення винокурного виробництва протягом всього ХІХ ст. [51, с. 165].

У Чернігівській губернії, станом на 1860 рік, налічувалось 336 винокурних заводів, з них функціонувало під час винокурного періоду 1859–1860 рік – 311, з них парових – 302, вогневих – 9. З усієї кількості заводів у 49 містечках губернії містилося – 36 [15, с. 288–289].

Варто зазначити, що із всіх 336 заводів не було жодного, який би належав купцям чи євреям, всі вони належали представникам дворянського стану [4, с. 397].

По губернії заводи розподілялись так: Борзнянський повіт – 19 заводів, з них у містечках – 2; Глухівський – 41 завод, у містечках – 4; Городнянський

– 26, у містечках – 3; Козелецький – 28, з них у містечках – 3; Конотопський – 25, у містечках – 3; Мглинський – 25, з них у містечках – 1; Новгород-Сіверський – 17, у містечках – 1; Ніжинський – 20, з них у містечках – 6; Остерський – 15, у містечках – 2; Сосницький – 34, у містечках функціонувало – 5; Суражський – 15, у містечках – 6 [15, с. 295–321].

Відповідно, до цих даних, більшість заводів знаходилося у центральних повітах губернії: Сосницькому, Глухівському, Городнянському, Новгород-Сіверському, за ними південні повіти: Остерський, Козелецький, Ніжинський, Борзенський і Конотопський, і нарешті найменше заводів знаходилось у північних повітах: Суражському, Мглинському, Остерському, Новозибковському. Такий розподіл не був випадковим – причиною слугувало те, що на півдні губернії, по відношенню до центральної частини, були більш низькі ціни на хліб, але в той же час дорожче коштувало паливо і робочі сили, в той же час на півночі було дешеве паливо і робочі сили, але через малородючість ґрунтів, був дуже дорогий хліб, а він був основною сировиною для винокурної промисловості [4, с. 397–398]. Саме через це більшість винокурних заводів знаходилися у центральних повітах губернії, і тому містечка цих повітів, були більш економічно розвинутими по відношенню до інших. Серед таких слід виділити: містечко Нові Млини (функціонувало 3 винокурні заводи) Сосницького повіту [36, с. 186], містечка Дубовичі і Вороніж (знаходилося 2 винокурні заводи) Глухівського повіту [49, с. 48–49], містечка Ріпки і Любеч Городницького повіту [98, с. 28], містечко Красний – Колядин (функціонувало 3 винокурні заводи) Конотопського повіту, містечко Монастирище (функціонувало 3 винокурні заводи) Ніжинського повіту.

Наступною галуззю виробництва, яка мала розповсюдження у містечках, була горілчана промисловість. Всього станом на 1860 р. у Чернігівській губернії існувало 21 горілчаних заводи, з яких у містечках функціонувало – 2. Один – у містечку Носовка Ніжинського повіту, інший – у Холмах Сосницького повіту [15, с. 294].

Вже починаючи з 40-х рр. XIX ст., на перше місце за продуктивністю і важливістю в економічному житті містечок Чернігівської губернії, виходить цукроваріння. Більшу половину, а саме 61% продуктивності всіх заводів розглянутої групи на 1860 р. складало цукрове виробництво [40, с. 16].

Прагнення раціоналізувати своє господарство привело до появи перших цукроварень. Вони з'явилися в губернії у 20-х роках XIX ст. у поміщицьких господарствах. А вже на 1860 рік, Чернігівська губернія за кількістю цукрових заводів посідала друге, а за кількістю виготовленого цукру третє місце по всій Російській імперії [110, с. 59].

Всього станом на 1860 рік, в краї налічувалося 72 цукрових заводи, але функціонувало 65. З них 9 – парових, 2 – напів-парових, решта вогневі [15, с. 329]. Стосовно власників, то із 72 заводів, лише 2 – належали купцям, решта 70 – поміщикам [4, с. 369]. Взагалі кількість заводів, через сприятливі кліматичні умови, могла бути і вища, але спроби дрібних підприємців з поміщиків відкрити в себе цукроварні нерідко закінчувалися крахом через брак необхідних для цього коштів. Це було особливо частим явищем у 50-60-х роках XIX ст., коли цукрова промисловість переходила до вищої техніки – від «вогневих» цукрових заводів до «парових» [120, с. 53].

З усієї кількості цукрових заводів у містечках діяло – 12, решта у селах і хуторах. Відносно містечкових цукрових заводів, то з них – 4 функціонували у містечках, серед них Стольне, Авдіївка, Холмах, Охрам'євичі Сосницького повіту; 3 – у містечках Глухівського повіту, а саме один – у Дубовичах, і два – у Воронежі; 1 цукровий завод – у містечку Почеп Мглинського повіту; у Ніжинському повіті – 2 заводи, обидва знаходилися у містечках, один – у Веркіївці, інший – у містечку Носовка; 1 цукровий завод – у містечку Ічня Борзенського повіту; 1 завод – у містечку Орловка Новгород-Сіверського повіту [15, с. 334–342].

Найбільша кількість цукрових заводів знаходилась у Глухівському, Кролевецькому, Новгород-Сіверському, Сосницькому, Борзенському повітах. Тобто, в центральних повітах губернії, це пояснювалося тим, що саме у

центральных повітах переважало велике поміщицьке господарств, на якому трималося все цукрове виробництво [109, с. 89]. Саме поміщики були «первоначальними плантаторами свеклы» [4, с. 354].

Заснування цукрових заводів поміщиками у своїх містечках було прибутковим заняттям, як для самих поміщиків, так і для жителів містечок. Вирощування цукрових буряків, а у більшості випадків плантаторами були саме жителі містечка, в якому знаходився цукровий завод, дало змогу містечковому населенню отримати прибуток від продажу сировини для заводу. Особливо важливо відзначити, що більшість містечкового населення займалося землеробством, саме тому цукрове виробництво було вигідним для них і тим, що воно давало їм роботу на виробництві у ту пору року, коли польові роботи вже закінчувалися (з жовтня і до початку весни). У цей період жителі містечок майже увесь час були вільні від сільськогосподарських робіт [15, с. 330]. Саме тому, цукроваріння поживляло загальний економічний стан містечка.

Початок другої половини XIX ст. позначився різким зростанням кількості цукрових заводів у Чернігівській губернії, так якщо у 1851 р. – їх було 40, то вже у 1857 р. – 67, а на 1860 р. – 72. Але, для того щоб підтримувати свої заводи в належному технічному стані, необхідний був поперше – щорічний успіх у виробництві цукру, і по-друге – постійний успіх у знаходженні ринків збуту своєї продукції [41, с. 44]. Але у більшості випадків проблеми у власників містечкових заводів, виникали як із – першим, так із – другим. Нерідко власникам заводів доводилося продавати свою продукцію по заниженим цінам, працюючи у збиток, лише для того щоб не закривати своє виробництво, і не втратити при цьому свій вкладений у підприємство капітал [108, с. 18].

При цьому поміщик-заводчик прагнув так вести господарство, щоб воно не виходило за межі можливостей маєтку, щоб матеріали – буряк, ліс, робітники і майстри постачалися самим маєтком, а ремонт заводу й устаткування «робилися на місці своїми людьми» [120, с. 53].

Відтак, головна увага заводчиків була прикута до того, щоб все необхідне для своїх заводів виготовляти «домашніми средствами», а всі роботи виконувати в результаті поєднанням експлуатації дармової кріпосної праці, при цьому більшість жителів містечок до 70-х років відносилися до селянського стану, з використанням найманої праці.

Із решти виробництв які пов'язані із переробкою продуктів рослинного походження порівняно значним у містечках було маслоробне (олійницьке) виробництво. Маслоробна промисловість в Чернігівській губернії переважно зосереджувалася у містечках і селах Стародубському, Мглинському, Суражському повітах, це пояснюється тим, що через малородючість ґрунтів, землеробство у цих повітах мало найменш продуктивний характер, тому жителі цих повітів особливу увагу приділяли посіву і вирощуванню коноплі. А вона була основною сировиною для цієї галузі виробництва.

Всіх маслоробних підприємств у губернії на 1860 р., за звітами поліції, нараховувалося 1087, але більшість з них були невеликі примітивні «домашні» заклади кустарного типу [15, с. 344]. Майже вся маслоробна промисловість губернії була зосереджена у посадах. Але між всіма маслоробними посадськими заводами губернії, помітно виділявся за розмірами і технічним оснащенням маслоробний завод у містечку Почеп Мглинського повіту, який належав графу Клейміхелю. Це був єдиний на 1860 р. маслоробний паровий завод у Чернігівській губернії [15, с. 346].

Після маслоробної галузі, за розмірами виробництва слідували паперові фабрики, які у ряді мануфактурної промисловості Чернігівської губернії займали на початок другої половини ХІХ ст. помітну роль.

Всього на території Північного-Лівобережжя містилося 5 паперових фабрик, з яких – 3 найбільші за обсягами виробництва – знаходилися у містечках [15, с. 348–351].

Найкраща, як за якістю, так і за розмірами виробництва паперу, вважалась паперова фабрика у містечку Дубовичі Глухівського повіту. Її влаштував Дем'ян Кочубей. Більшість необхідного на виробництві паперової

фабрики устаткування завезли з Англії, а парову машину виготовили механіки посаду Клинци Суражского повіту. Чистий прибуток фабрики в 1860 році склав 12000 руб. сер. [49, с. 49–50].

Наступною за обсягами виробництва слідувала паперова фабрика містечка Ямпіль Глухівського повіту, яка належала поміщикам Неплюєвим. На фабриці працювало до 78 працівників. Обсяг річного виробництва на 1860 рік склав – 22689 руб. [15, с. 350].

Крім вище зазначених фабрик, у Чернігівській губернії діяла ще одна містечкова паперова фабрика, яка знаходилась у містечку Почеп Мглинського повіту, і належала графу Клейміхелю [15, с. 350–351].

Весь папір вироблений на цих фабриках, збувався на ярмарках, базарах міст і містечок Чернігівської губернії.

Наступну групу складають виробництва, пов'язана із переробкою продуктів тваринного походження, тобто підприємства тваринного «царства».

Перше місце за важливістю в економічному житті містечок Чернігівської губернії в ряду виробництв описуваної групи належить вовняній промисловості. За цінністю річного виробництва вовняна промисловість Чернігівської губернії займала 5 місце в Російській імперії, а цінність виробництва, за офіційними даними, в 1860 р., склала до 1706978 руб. [114, с. 61]

Станом на 1860 р. в губернії існувало 18 суконних фабрик. З них у містечках містилося – 2, одна – у містечку Понуровк Стародубського повіту, інша – у містечку Володькова-Дівиця Ніжинського повіту [15, с. 361–264]. Якщо порівняти ці дані із свідченнями по суконним фабрикам за 1832 р., відповідно до яких 5 суконних фабрик, функціонувало у містечках губернії, то виходить що 3 містечкові фабрики припинили своє існування. Серед них: дві суконні фабрики у містечку Батурин Конотопського повіту, і одна – у містечку Ропск Новозибковського повіту. Така, ситуація яскраво ілюструє формування поміщицького і купецького капіталів. Саме у першій половині

XIX ст., а особливо з 1840-х рр., спостерігається перетворення торговельного капіталу в промисловий у таких галузях, як оброблення зерна й шерсті. Купці, що продавали хліб і шерсть на вивіз, у міру збільшення попиту на високоякісне зерно, борошно і шерсть починають заводити власні млини і вовномийні у містечках Північного Лівобережжя [55, с. 78]. Поступове витіснення поміщицької мануфактури купецькою пояснювалося тим, що перша була технічно устаткована гірше, застосовувала переважно примусову працю і тому давала нижчу проти капіталістичних підприємств продуктивність праці, випускаючи гіршу продукцію. В 1860 р. на суконних підприємствах Чернігівської губернії виробіток одного працівника на поміщицькій мануфактурі становив – 106,9 крб., у той час, як на купецькій – 415 крб. Робітники на купецьких підприємствах працювали по 12 – 13 годин, за що отримували щомісяця 5 крб., а чорноробочі – від 25 до 50 крб. за рік. Основною технічної перебудови мануфактури був процес її машинізації. Охарактеризовуючи особливості цього явища, Т.І. Дерев'янкіна відзначала: «Машинізація торкнулася далеко не усіх вотчинних мануфактур. Крім того, на капіталістичних підприємствах були поширені машини, що мали по 210–270 веретен, а вотчинних – лише по 40–60» [55, с. 95].

Прослідковуючи обсяг виробництва і кількості працюючих на суконних фабриках, на прикладі суконної фабрики у містечку Понуровк Стародубського повіту, виходить, що у 1851 р. обсяг виробництва фабрики склав 22000 аршин, при кількості працюючих 300 робітників [53, с. 189], а вже у 1860 р. обсяг виробництва зріс до – 30000 аршин, при зменшенні кількості працюючих до – 170.

Наступними з досліджуваної групи, за обсягами виробництва у містечках Чернігівської губернії, були шкіряні заводи. У 1860 р. у регіоні було – 63 шкіряні заводи, з яких у містечках – 21 підприємство [15, с. 277–281].

Серед містечок найбільшими осередками обробки шкіри у Чернігівській губернії були: Семенівка, Ічня, Середина-Буда, Почеп, Седнів,

Олишівка [72, с. 20]. Причина такого розподілу головним чином полягає в тому, що саме в цих місцевостях було найбільш розвинуте скотарство, а також велика кількість звірини в лісах [15, с. 281].

Лише у містечку Семенівка у 1860 р. було зареєстровано 11 заводів, але слід зазначити, що загальна кількість працюючих на всіх підприємствах склала 24 працівника, тобто на кожному заводі по 1 – 2 працюючих [15, с. 279–280]. Така ж ситуація була і на мануфактурних заводах містечка Седнів, в якому було зареєстровано 10 заводів, при загальній кількості працюючих – 23 чоловіка [71, с. 77]. Тобто, у звіт губернатора за 1860 р., ці заклади ввійшли як заводи, але на практиці це були кустарні підприємства.

Після шкіряної галузі, слідують невеликі за обсягами виробництва даної групи, це – салотопні підприємства.

Головна особливість цього виробництва полягала у тому, що салотопні заводи функціонували лише у міських поселеннях. Станом на 1860 р. у Чернігівській губернії працювало 61 салотопних заводів, з яких у містечках – 4. Власниками містечкових заводів були купці, два заводи – у містечку Батурин Конотопського повіту, і два – у містечку Седнів Чернігівського повіту [15, с. 283–286].

Останню групу виробництв складають підприємства із переробкою корисних копалин. Ця категорія була не пов'язана із сільським господарством і поділялась на добувну і обробну галузі, які тісно перепліталися між собою.

Переробкою природних копалин займалися на 360 підприємствах. Найбільше було закладів цегельної промисловості, так відповідно до статистичного звіту губернатора за 1860 р., у Чернігівській губернії нараховувалось до 276 цегельні підприємства, з яких 26 – у містечках [15, с. 358–359]. Всі вони виробляють цеглу лише для внутрішнього використання. Цегельний завод представляв собою дрібне сезонне підприємство з одним майстром і кількома найманими робітниками (від 3 до

10 чоловік). Глина і пісок добувалися на місці, а завод складався із випалювальної печі і сушильного сараю.

Подібними до цегельного було чавуноливарне виробництва, представлене ливарними заводами. У 1860 р., в Чернігівській губернії працювало 3 чавуноливарні заводи, з яких 1 – у містечку Орловка Новгород-Сіверського повіту [15, с. 358]. Підприємства виплавляли «чугунь из старого лома», який скуповували в сусідніх містах, містечках і селах.

Після проведення ліберальних реформ 60-х – 70-х рр. ХІХ ст. докорінно трансформувалася соціально-економічна, суспільно-політична система Російської імперії, була створена база для бурхливого розвитку в ній товарно-грошових відносин.

У 70 – 80-х рр. ХІХ ст. в губернії означилася тенденція до укрупнення фабрично-заводських підприємств [54, с. 35–42]. Але визначити хоча б приблизну кількість всіх фабрично-заводських підприємств, не говорячи вже про малі, при наявних на той момент способів їх реєстрування, а також при відсутності земської статистики нема ніякої можливості. Так, Губернський статистичний комітет зараховував протягом другої половини ХІХ ст. і дрібні кустарні підприємства до числа фабрик і заводів, тому його дані постійно різнилися з щорічним «Списком фабрик і заводів Російської імперії», який видавався Департаментом торгівлі і мануфактури. Прикладом такої розбіжності даних може слугувати звіт по фабрикам і заводам Губернського статистичного комітету і звіт фабричних інспекторів за 1883 р. У звіті фабричних інспекторів на 1883 рік по всій Чернігівській губернії нараховувалося 884 фабрик і заводів, а ось у звіті Губернського статистичного комітету за той же рік – 2156, через те що останній враховував до фабрично-заводської категорії підприємства в яких працювало 1 – 2 працівника. Взагалі проблема уніфікації методів введення фабрико-заводської статистики, так і не була вирішена протягом всього ХІХ ст. [28, с. 268–269].

Достовірно відомо, що укрупнення підприємств пройшло лише на цукроварнях та винокурнях і привело до зміни загальної статистики. [17, с. 67].

Так, у 1887 р. в губернії налічувалося 16 цукрових заводів і 83 винокурні, на яких були задіяні 18079 та 1285 робітників відповідно, разом 19364 робітників, що складало 79% усіх працюючих у фабрично-заводській промисловості [4, с. 654]. Слід відзначити, що за даними М. Домонтовича за 1860 р. в Чернігівській губернії діяло 72 цукрові заводи і 336 винокурні, таке зменшення кількості заводів у 5 разів цукрових, і майже у 4 рази винокурних негативно позначилося на економічному заробітку місцевого містечкового населення [3, с. 395].

Причина полягала у тому, що «Прежде заводы имели характер сельскохозяйственных учреждений при крупных землевладельческих хозяйствах помещиков: парусинные ткацкие, писчебумажные, винокурные, сахароварные, стеклянные, селитренные и т.п. заведения составляли часть землевладельческого или лесного хозяйства помещиков. Во многих из них эти заведения после крестьянской реформы прекратили свое существование, и там где была винокурня, стеклянная гута, водяная мельница, кирпичный завод, теперь зачастую не осталось ничего» [28, с. 270], тобто після проведених державою буржуазних реформ другої половини ХІХ ст. відбувався перехід виробництва від поміщиків-дворян до фабрикантів і купців, а останні вже переймалися, і ціною сировини, і працею робітників, і ринком збуту своєї продукції і технічним оснащенням заводів тому, за таких умов старі поміщицькі фабрики і зводи не витримували конкуренцію і закривалися.

На 1885 р. з 16 цукрових заводів, у містечках діяло – 6. З них у містечку Орловка Новгород-Сіверського повіту, у містечках Холмах і Олександрівка Сосницького повіту, у Воронежі Глухівського повіту, у Понуровск Стародубського повіту, і останній у містечку Михайлівка Новгород-Сіверського повіту [4, с. 370–371].

Відповідно з 83 винокурних заводів по губернії, у містечках діяло – 6. Це винокурні заводи у містечку Баклань Мглинського повіту, у містечку Михальчиній-Слободі Новгород-Сіверського повіту, у містечках Веркіївці, Мокієвці, Носовці, Володьковій-Дівиці Ніжинського повіту [4, с. 450–466].

Стосовно винокуріння, то ця передова галузь поміщицького виробництва протягом 1860 – 1885 рр. переживала епоху боротьби великих, краще технічно оснащених заводів, з дрібними сільськогосподарськими. Разом з тим відбулася зміна складу власників цих заводів, якщо у 60-х рр. не було жодного винокурного заводу, який би належав купцю чи єврею, а всі вони належали поміщикам, то на 1885 р. із 83 винокурних заводів – 55 належали дворянам, і 28 – купцям і євреям (32,5%). Із зменшенням кількості винокурень протягом 25 років виробництво на них виросло на 30%. Ріст пояснювався тим, що винокурні заводи все більше приймали характер великої заводської промисловості, втрачаючи своє сільськогосподарське значення [4, с. 396–397].

Схожа ситуація відбулася і у цукровій галузі, після проведеної селянської реформи 1861 року, продовжувати поміщицьке цукроваріння за умов розпаду більшості поміщицьких господарств було не можливо [119, с. 101]. Потрібні були капіталовкладення власників у своє виробництво для успішної конкуренції із заводами інших губерній, а головне потрібно було розширювати обсяг виробництва. А на все це у більшості власників-поміщиків не було ресурсів. Саме тому цукрові заводи вже починаючи з початку 1870-х рр. починають поступово закриватися по всій губернії, у тому числі і у містечках, поступаючись місцем більш крупним цукровим підприємствам [120, с. 55].

Взагалі на 1885 р. у містах краю вироблялося лише 5% загального прибутку від фабрично-заводської діяльності, решта у містечках, посадах, хуторах і селах [79, с. 183–184].

Майже не змінилася картина промислового виробництва у містечках в 90-х рр. XIX ст. Детально зупинимося лише на найбільших галузях, сума

виробництва яких складала у 90-х рр. 1 і більше тис. руб., тим паче, що для висвітлення дрібної місцевої промисловості (салотопної, миловарної, цегляної) майже не має ніяких свідчень, лише загальні дані по губернії.

Перше місце за обсягами виробництва по губернії, а ситуація у містечках була ідентичною з губернською, займала цукрова промисловість, за нею винокурна та мукомельна. Зростало виробництво на суконних фабриках, але лише у посадах, оскільки у містечках великих суконних фабрик у кінці XIX ст. не існувало.

Питома вага цукрової промисловості в економіці краю збільшилася, хоча кількість заводів скоротилася починаючи з 1887 р. і до 1897 рр. із 16 до 10 [10, с. 283]. Зупинили роботу містечкові Вороніжський, Понуровський, Михайлівський, Олександрівський цукрові заводи, які знаходилися, але відкрилися нові цукрові заводи у містечку Носовка Ніжинського повіту, і у містечку Новий Биков Козелецького повіту, тобто станом на 1897 р. у Чернігівській губернії було 9 цукрових заводів, з них – 4 знаходилося у містечках. На 1897 р. діючі цукрові заводи складали біля 51% прибутку всієї фабрично-заводської промисловості, і третину від усіх робітників зайнятих у промисловій діяльності [28, с. 281–283].

Кількість винокурних заводів на 1893 р. в губернії збільшилося, і стало – 84, з яких у містечках – 7 [9, с. 82–88]. На початку 1890-х рр. припинив існування винокурний завод у містечку Носовка, в той же час відкрилися 2 нові заводи, один – у містечку Ічня Борзенського повіту, а інший – у містечку Нові Боровичі Городнянського повіту. Решта містечкових заводів продовжували працювати. Але вже у 1897 році відбулося знову різке скорочення винокурних заводів з 84 до 61, через реформу податкової системи. Так якщо у 1860 р. за допомогою відкупу, з відра спирту потрібно було сплатити 1 руб. 15 коп. на користь державі, то після реформи, запроваджувався акциз у розмірі 4 руб. з одного відра спирту, через неспроможність сплатити кошти порівняно дрібні винокурні підприємства закривалися [28, с. 283–285].

У 1895 р. в губернії нараховувалося 2027 фабрик і заводів, але включаючи навіть ті, в яких сума виробництва не перевищує 1 тис. руб. [9, с. 387]. В той же час відповідно до даних підготовлених Департаментом торгівлі і мануфактури на 1895 р., по Чернігівській губернії нараховувалося лише 240 фабрично-заводських підприємств [20, с.37]. Слід відзначити, що на 10 цукрових заводах, на 508 мукомельнях (парових, водяних, вітряних та кінних) та на 61 винокурнях губернії – разом працювало 71% усіх робітників, зайнятих на фабрично-заводських підприємствах.

Отже, основну масу робітників концентрували цукрова, винокурна та мукомельна галузі промисловості.

Серед найбільших промислових підприємств губернії станом на 1895 р., з річним прибутком, що перевищував 1 тис. руб. були: цукрові заводи (10), з яких – 4 у містечках; винокурні (61), з яких – 7 у містечках; тютюнові фабрики (1), знаходилась у містечку Мена Сосницького повіту; суконні фабрики (8), миловарні (10), з яких 2 – знаходилися у містечку Середина-Буда Новгород-Сіверського повіту; заводи по обробці шкір (50), з яких майже половина, концентрувалася у містечках Седнів Чернігівського повіту, Олишівка Козелецького повіту, Семенівка Новозибковського повіту, Середина-Буда Новгород-Сіверського повіту; чавунно-ливарні заводи (2), з яких 1 – у містечку Орловка Новгород-Сіверського повіту; скляних (2), з яких 1 – у містечку Ловінь Городнянського повіту; мукомельних (11), з яких 1 – знаходився у містечку Бахмач Конотопського повіту; лісопильні (3), з яких 1 – у містечку Седнів Чернігівського повіту; свічкові заводи (1), знаходився у містечку Батурин Конотопського повіту; маслобійних заводів (18), з яких 2 – у містечках, один – у Почеп Мглинського повіту, інший – у Середині-Буді Новгород-Сіверського повіту [28, с. 286–299].

Більшість же фабрик і заводів Чернігівської губернії мали річний прибуток менший 1 тис. руб., і які працювали не цілий рік, а лише сезонно.

Починаючи з 1895 р. і до 1899 р. кількість фабрик і заводів у губернії, за даними Губернського статистичного комітету, збільшувалася, так якщо у

1897 р. функціонувало 2178 підприємства [10, с. 299], то вже у 1899 р., діяло 2471 фабрик і заводів [13, с. 180]. Але слід враховувати, що звіт Губернського статистичного комітету включав підприємства на яких працювало 1 – 2 працівника.

З початку ХХ ст. намітилась тенденція до зменшення кількості фабрично-заводських підприємств, так, в 1900 році в Чернігівській губернії було зареєстровано 2068 фабрико-заводських підприємств, при працюючих 34358 робітників [13, с. 180]. Відбулося зменшення кількості фабрик і заводів, у порівнянні з 1899 роком, на 408. У більшості випадків припинили діяльність порівняно невеликі цегляні, мукомельні, маслоробні заводи, які зосереджувалися переважно у містечках і селах.

У 1901 р. на території Північного Лівобережжя діяло 2117 фабрично-заводських підприємств, тобто відбулося зростання кількості підприємств у порівнянні з попереднім роком. Загальна сума виробництва промислових закладів склала у 1901 р. 37836152 руб. На цих підприємствах працювало 19972 робітників, а загальна сума виробництва промислових закладів склала у 1901 році 37836152 руб. [14, с. 220].

Отже, у порівнянні з 1900 р. кількість фабрично-заводських підприємств по губернії збільшилося з 2068 на 1900 р. до 2117 на 1901 р., але при цьому відбулося різке скорочення загальної кількості робітників з 34358 на 1900 р. до 19972 на 1901 р.

Загально губернські тенденції промислового розвитку, відчувались і у містечках. Так на початку ХХ ст. одні підприємства відкривались, інші через зміну кон'юктури ринку закривались.

В результаті розгляду промисловості містечок Чернігівської губернії у другій половині ХІХ – на поч. ХХ ст. можна стверджувати: «что крупные заведения перерабатывающей промышленности при своем развитии за вторую половину ХІХ в. не могли дать заработка тем свободным от земледелия рукам, какие являются в губернии с увеличением населения. Число рабочих на местных промышленных заведениях на начало ХХ в.,

составляет 0,7% всего населения или же около 1,5% душ в рабочем возрасте, 40 лет назад было больше (именно 1,5% всего населения или 3,2% населения в рабочем возрасте), а число уходящих на сторону, составляющее теперь 6%» [28, с. 270].

Отже, протягом досліджуваного періоду на території Чернігівської губернії чітко окреслилися дві форми фабрично-заводських підприємств: одні – переробляли сільськогосподарську сировину і знаходилися в містечках, які виступали центрами поміщицьких господарств, слід відзначити, що більшість містечок Чернігівської губернії були приватновласницькими, інші – міські та містечкові купецькі фабрики. Функціонування перших, що виникли в містечках краю наприкінці XVIII – на початку XIX ст., ґрунтувалося на дешевій кріпацькій праці і переслідували мету інтенсифікації економіки поміщицьких господарств. Тому на першому місці до середини XIX ст. в економіці містечок була винокурна промисловість. Не менш важливою галуззю поміщицького господарства залишалося виробництво сукна. Починаючи з останньої чверті XVIII ст. і до 40-х рр. XIX ст. воно було монополізоване дворянством, передусім через наявність постійного і практично безмежного ринку збуту та урядову підтримку субсидіями.

З особливою силою жага до підприємництва проявилася в середовищі дворян у цукроварній промисловості. Маючи все необхідне у своєму розпорядженні (землю для вирощування буряків, робочу силу, запаси палива), поміщики намагалися шляхом виробництва цукру збільшити свої прибутки.

Фабрично-заводські підприємства міст і містечок Чернігівської губернії на початок XX ст. відігравали незначну роль у їх економіці. Містечка не змогли монополізувати велику промисловість губернії. В них знайшли умови для розвитку лише одиничні підприємства фабрично-заводського типу, решта залишалися на рівні невеликих ремісничих майстерень.

Відчутний розвиток протягом досліджуваного періоду отримали цукрова, винокурна і мукомельна галузі промисловості. Таким чином, лише в поодиноких містечках виробничу сферу економіки забезпечували ремесла, промисли і фабрично-заводські підприємства, такі містечка можна назвати торгівельно-економічними осередками губернії, але не превелику жаль таких містечок в Чернігівській губернії було дуже мало. Особливо зменшилася їхня кількість після проведених у другій половині XIX ст. буржуазних реформ, коли відбувся перехід виробництва від дворянства до спеціалістів фабрикантів і купців. Така специфіка була обумовлена аграрним характером економіки Чернігівської губернії. У цьому ж криється причина слабкості фабрично-заводського виробництва в містах і містечках, коли найбільші промислові підприємства переробляли сільського господарську продукцію і знаходилися здебільшого у невеликих містечках і селах, неподалік від сировинної бази.

РОЗДІЛ 4. КУСТАРНЕ ВИРОБНИЦТВО У МІСТЕЧКАХ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕЖЖЯ

Наприкінці XVIII ст. у Чернігівській губернії землеробське населення містечок із настанням зими активно займалося промисловою діяльністю, наповнюючи ринок виробами, що не відповідали цеховим нормам. У джерелах та літературно-публіцистичних творах останньої чверті XVIII – протягом XIX ст. не має чіткого розуміння кустаря чи кустарного виробництва.

В сучасній вітчизняній історіографії це поняття у більшості випадків розглядається як термін «тотожний ремеслу, що використовується окремими дослідниками у певних випадках для підкреслення відмінності ремесла від більш високорозвинених форм організації виробництва, як прямий синонім «кустарного виробництва», «ручної праці» чи в цілому ремесла». На наш погляд, у досліджуваній період кустарями слід вважати дрібних товаровиробників із жителів містечок, для яких основним заняттям було землеробство, а промисли надавали додатковий заробіток у вільний від сільськогосподарських робіт час [67, с. 283].

Промисли постачали місту потрібну йому сировину і напівфабрикати і більше тяжіли до міста, ніж до села, оскільки насамперед обслуговували потреби міського населення. На думку А.К. Корсак, «промисли, що становили окремі галузі промисловості і зосереджували навколо себе відносно великі групи ремісників-спеціалістів і чорноробів, об'єднаних певним договором, були вищим етапом у розвитку промисловості порівняно не тільки з домашньою промисловістю, а й з цеховим ремеслом» [70, с. 232].

Отже, кустарне виробництво в останній чверті XVIII – на початку XX ст. слугувало важливою складовою частиною багатогранного соціально-економічного життя населення містечок губернії, особливо з огляду на те, що містечка Чернігівської губернії зберігали тісний зв'язок з сільським

господарством. Виходячи з того, що аграрні заняття серед його мешканців були досить поширеними, вважаємо за можливе розглядати в роботі кустарні заняття містечкового населення краю.

З аналізу губернаторських звітів бачимо, що до середини XIX ст. документи не виокремлювали кустарне виробництво у самостійну галузь економіки. Лише починаючи з другої половини XIX ст. органи державної влади починають цікавитися питанням кустарного промислу, який на той момент вже являвся додатковим джерелом доходу для значної кількості як селянських, так і містечкових господарств краю. Вперше на урядовому рівні було піднято питання кустарних промислів 20 березня 1874 р., коли на засіданні Урядової комісії при мануфактурній раді Міністерства фінансів (комісія по кустарних промислах) було визначено кустарні промисли як «вид переробної промисловості, який існує як домашнє заняття переважно сільського населення і слугує додатком при сільському господарстві» [124, с. 63–64].

Не можна не погодитись, що економічний розвиток Чернігівської губернії протягом всього XIX ст. насамперед визначала фабрично-заводська промисловість, взагалі XIX ст. – було століттям фабрик і заводів [124, с. 62]. Але в той же час, майже вся вироблена продукція фабрико-заводських підприємств – цукор, сукно, мука, горілка вивозилися з губернії, оскільки великі виробники регіону були незацікавлені у виготовленні дешевих товарів широкого народного вжитку [81, с. 17].

За таких умов хтось повинен був задовільнити попит мільйонного населення Чернігіво-Сіверського регіону в промислових товарах, саме цим і займалися ремісники-кустарі, які виступали постачальниками елементарних речей господарсько-побутового вжитку для місцевого населення.

В цілому починаючи з останньої чверті XVIII – на початку XX ст. сукупність природно-кліматичних, соціально-економічних, культурно-просвітницьких і правових умов у Чернігівській губернії обумовила появу комплексу регіональних особливостей розвитку кустарної промисловості. У

губернії повсюдно тривав процес трансформації домашньої форми промисловості (натуральної) в дрібнотоварне виробництво (на ринок). Особливо в містечках центральних і північних повітах він швидко закінчився. Більшість розрізнених кустарів цих повітів до кінця XIX ст. інтегрувалася в ринкове господарство. Вони або розорялися під впливом великого торговельно-промислового капіталу, або потрапляли в залежність від нього. У містечках південних повітів вищезгаданий процес протікав повільніше через панування патріархально-аграрного укладу [52, с. 109].

Починаючи з другої половини XIX ст. кустарні промисли починають вивчатися за розпорядженням уряду Російської імперії, по всій території Північного Лівобережжя. Міністерства, відомства, земства вживали заходів щодо дослідження й підтримки кустарної промисловості [74, с. 78].

Гарним стимулом для діяльності земства у питанні підтримки кустарництва, міг слугувати висновок зроблений у 1887 році «гласным» І.М. Міклашевським стосовно економічного розвитку Чернігівської губернії. «Гласный» зазначав, що: «Черниговская губерния не может быть названа даже малорусской, кроме тех причин, что население ее смешанное, еще и по тому, что она не живет на счет результатов земледельческого труда», тобто населенню губернії притаманна риса займатися неземлеробським виробництвом» [28, с. 280].

Однак, більш суттєвих результатів, ніж у створенні кустарних артілей, земства Чернігівської губернії досягли лише в розвитку споживчої та кредитної кооперації, яка охоплювала в основному сільгоспвиробників регіону. На практиці завдання з дослідження кустарних промислів виконували інженери, працівники статистичних управлінь, члени земства та інші. Серед них Н. Покульський [102], Н. Шевлягін [123], Л. Плавтов [101] та інші. Зібрані матеріали друкувалися у земських збірниках Чернігівської губернії та видавалися окремими працями.

Проте, приділення уваги до кустарного виробництва у 90-х роках не означає, що кустарні промисли несподівано з'явилися у цей час. Перш за все

поява окремої карти про стан кустарних промислів є свідченням загальної уваги уряду до цього виду виробництва.

Аналіз джерел дає підстави стверджувати, що кустарне виробництво до другої половини XIX ст. також було широко розповсюджено, але носило дещо інший характер. Тоді кустарів звали партачами або позацеховими ремісниками. Зазначимо, що для поняття «кустарні промисли» у XIX ст. використовували термін «кустарна промисловість». Під цим поняттям розуміли дрібне, сімейне виробництво, яким займалося містечкове та сільське землеробське населення [62, с. 15].

Варто зазначити, що дослідження ремісничих і промислових осередків Чернігівщини було започатковано ще у кінці XVIII ст. О.Ф. Шафонським, який визначив загальний стан розвитку неземлеробських промислів Чернігівської губернії в останній чверті XVIII ст.: «Представить себе Малую Россию, как край, где труд земледельца мало платится, где ремесел, рукоделий и художеств почти никаких нет и где следовательно внутренний и внешний торг весьма мал, который-бы из других мест народ обогащал...» [33, с. 32].

З точки зору О.Ф. Шафонського, кустарна промисловість, як і взагалі промисловість обробна, широким розвитком на території міст, містечок і сіл Північного Лівобережжя не користувалася. Хоча не заперечував, що саме цей час дав підґрунтя для розвитку цього виду промисловості.

Розвиток кустарних промислів серед містечкового населення Чернігівської губернії був результатом, з одного боку – надлишком сировини, отриманої від землеробства і скотарства і можливістю її обробки без особливих затрат. Це насамперед стосувалось населення містечок таких повітів як: Козелецький, Ніжинський, Борзнянський, Конотопський, а також південної частини Глуховського, Кролевецького, Сосницького, тобто тих територій, де населення через родючість ґрунтів мало можливість успішно займатися землеробством, при цьому маючи надлишок своєї продукції.

З іншого боку – навпаки, при існуючій малородючості земель на півночі губернії, де в більшій мірі відчувалась нестача землі, і тому забезпеченість продовольчим хлібом була найменша, жителям містечок доводилося займатися кустарним промислом для того, щоб забезпечити засобами існування себе і свою родину. До них відноситься населення містечок північних повітів губернії: Стародубського, Мглинського, Суражського, Новозибковського [30, с. 356–357]. Оскільки жителям містечок цих повітів «свого хліба кустарямь хватаєт до Рождества, до Покровы (1 октября) или даже и на месяц после жатвы не хватаєт» [102, с. 142–141].

Для кустарної промисловості містечках Північного Лівобережжя кінець XVIII – перша половина XIX ст. стало етапом становлення цього виду діяльності, коли він ще був дуже тісно пов'язаний з виготовленням продукції лише для свого власного господарства, а не на ринок.

Після ліквідації кріпосного права у 1861 р., промисли набули при швидшого розвитку, що в значній мірі пояснюється «необхідністю містечкової сім'ї щорічно сплачувати зростаючі державні і громадські повинності» [78, с. 57].

На відміну від великих міст з ремісниками-міщанами різних спеціальностей, мешканці містечок: міщани, селяни, євреї, здебільшого спеціалізувалися на виробленні тільки певного виду продукції. Так, в одному містечку діяли ткачі, в іншому – гончарі, ще в іншому – кожухарі і шевці [48, с. 57]. Необхідність швидкої переробки сировини, її доступність, гнучкість до змін кон'юнктури й можливість натуралізації промислів дозволяла більшості з кустарних виробництв існувати в умовах нашого регіону. Слід відзначити, що основну відмінність кустарного виробництва від ремісничого у другій половині XIX ст. вбачали в умовах збуту продукції. Якщо ремісники працювали на конкретного замовника і безпосередньо із ним формували свої взаємовідносини, то кустарна промисловість, навіть у випадку, коли її продукція була спрямована на ринок, орієнтувалася на абстрактного споживача. Місцевий попит не відігравав вирішальної ролі у виборі виду та

характеру виробництва (як у ремісничій діяльності), тому кустарні промисли могли орієнтуватися «на віддалені ринки і невідомого споживача» [28, с. 278]. При чому, виготовлена кустарем продукція досить часто збувалася скупникам гуртом.

У 1902 р. в Чернігівській губернії на 235 великих підприємств, із числом робітників понад 200 осіб, і 2017 середніх із числом від 16-200 осіб, приходилося 37500 дрібних кустарно-ремісничих закладів [26, с. 1984].

Для більш ґрунтовного висвітлення розвитку кустарних промислів містечок Чернігівської губернії, є доцільним поділити цей вид промисловості на три основні групи:

– до першої групи, відносяться кустарні виробництва, пов'язані з обробки тваринної сировини (черевично-шкіряний, овчинний, кожухарський).

– другу групу складають кустарні промисли з обробки з рослинної сировини. До цієї групи відносяться промисли з обробки деревини (столярно-бондарний, колісний, візний, санний, дужний), промисли з обробки волокнистих речовин рослинного походження (прядильно-ткацький, канатний, полотновибивний).

– останню, третю групу, складають промисли з обробки глини (гончарний, цегельно-черепичний, обробка будівельного каменю), а також обробка металу (ковальсько-слюсарний, виготовлення сільськогосподарських машин і знарядь).

Перше місце, за своїм економічним значенням, серед містечкових кустарних промислів посідало виробництва з обробки тваринних продуктів, особливо обробка шкір і пошиття із неї одягу та взуття. Скорняцтво (вичинка шкір на ремені) та кожухарство (виправка шкір на кожухи) існували на Чернігівщині здавна. Цьому сприяли розвинуте скотарство, велика кількість звірини в лісах, а також кліматичні умови, що вимагали теплого сезонного одягу [67, с. 284]. Цим кустарним-промислом у ХІХ ст. займалися

здебільшого у містечках. При кустарному виробництві добуванням, вичинкою та виготовленням взуття і одягу часто займалася одна людина.

Шкіряний промисел, по самому своєму характеру, найбільш відповідав кустарної формі: оскільки він цілком можливий був без застосування дорогих машин і пристосувань, не вимагав особливої досвідченості і технічних знань [30, с. 410]. До числа сприятливих умов, які давали можливість існуванню шкіряному кустарному промислу, слід перш за все віднести вельми широкий попит з боку місцевого населення у XIX ст. на простий шкіряний товар і на вироби з нього.

З кінця XVIII – почату XX ст. промислами з обробки тваринної сировини займалися близько 11% всіх промислових містечкових господарств Чернігівської губернії. Сировинною базою для цієї групи кустарних промислів була продукція тваринництва, що забезпечувалася наявністю в Чернігівській губернії двохмільйонного поголів'я худоби [30, с. 411].

У губернії із цієї групи виробництв найбільш поширеним був черевично-шкіряний промисел. За основним показником його розвитку (чисельністю зайнятих осіб, річні обороти підприємств, географічна поширеність) Чернігівська губернія потрапляла до першої десятки губерній Російської імперії. Географічне розміщення кустарного черевично-шкіряного виробництва відрізняється відносною рівномірністю, але його найбільшою концентрацією відрізнялись Чернігівський, Новозибковський, Борзенський, Остерський, Козелецький повіти [30, с. 411].

Найбільшого розвитку вказане виробництво набуло у містечках Олишівка Козелецького повіту, Седнів Чернігівського повіту, Семенівка і Ропськ Новозибковського повіту, Ічня Борзенського повіту, Середина-Буда Новгород-Сіверського повіту, Літки Остерського повіту [102, с. 23].

Шевський кустарний промисел краще розвивався у бідній на ґрунти північній частині Чернігівської губернії, де кустарі мало прив'язані до землі займалися промислом круглий рік та шукали для свого товару ринки збуту. У

південній частині губернії, де населення жило переважно з землеробства, шевці працювали тільки у зимовий час, більше на замовлення, ніж на ринок.

Починаючи із 60-х років XIX століття шевці містечок багато шили взуття та добре заробляли. Ближче до кінця XIX століття їх почали витісняти з ринків російські шкіряники, у яких товар був дешевший та якісніший. Ці обставини не привели до знищення промислу, навпаки тоді число шевців, за даними дослідників зросло [72, с. 21–22]. На початку XX століття, їх стало ще більше. Про це говорять такі цифри: у 1898 р. шевців у Чернігівській губернії було 3000, з них у містечках – 2100, а вже у 1914 р. – 10987, з них у містечках – 7542. Шевський кустарний промисел розвивався завдяки винахідливості шевців, які в пошуках заробітку вирушали на села [123, с. 139]. З появою на ринку російського взуття, прибутки кустарів зменшилися. Якщо на середину XIX ст. пару чобіт вони продавали за 4 – 5 рублі, то на початку XX ст. за 2 рублі. Добре заробляли кустарі лише восени, коли зростав попит на їх товар [101, с. 56].

У 1886 р. найбільше шевців числилося в Чернігівському повіті. Лише в містечку Седнів чоботи шили біля 50 – 60 кустарів [67, с. 284]. На кустарних підприємствах Седніва робота була сезонною, шкіру тут вичиняли з березня по листопад. Робітників наймали на кілька днів або на місяць. Поденний робітник отримував 40 – 50 копійок, харчувався за рахунок господаря, помісячний на тих же умовах заробляв 10 – 12 рублів. Робочий день тривав 12 годин. У Седневі у кінці XIX на початку XX століття шкіру виготовляли зі шкур коней, корів, биків, волів, зрідка телят [71, с. 80].

До відміни кріпосного права чоботарський промисел у містечках губернії носив переважно домашній характер, а з 70 – 80-х рр. XIX ст. шевці-кустарі стали втягуватися у ринкові відносини і виготовляти взуття на продаж. У цей час шевці-землероби, особливо в містечках, починають використовувати шкіряні матеріали, фурнітуру, дерев'яні колодки, інструменти, хімічні барвники, кислоти, клей, лак та інші матеріали фабричного виробництва. Саме з другої половини XIX століття у містечках

Чернігівщини почали з'являтися капіталістичні шкіряні заводи, які склали конкуренцію кустарям. На них застосовувалися передові на той час технології та інгредієнти, кожум'яки ж виробляли шкіру прадідівськими методами. З розвитком заводського виробництва стала дорожчати і сировина, яка скуповувалася для новостворених заводів. З цієї причини частина кустарів покинула своє ремесло, інші, навпаки, підвищили рентабельність своїх підприємств та почали виготовляти якісніший товар. Але слід відзначити, що фабричне черевично-шкіряне виробництво, яке починає з'являтися у містечках, не змогло істотно вплинути на розвиток цієї галузі кустарництва. Це обумовлюється тим, що багато хто з кустарів-шевців регіону займалися як виготовленням, так і ремонтом взуття, що дозволяло їм гнучко реагувати на зміну кон'юнктури ринку товарів і послуг, зберігаючи свій заробіток [71, с. 78–79].

Так наприкінці XIX – на початку XX ст. найбільш розвинутий шевський промисел був у містечках Седнів (290 кустарів), Семенівка (253 кустарів), Олишівка (206 кустарів), Ічня (128 кустарів), Середина-Буда (145 кустарів), Літки (189 кустарів) [72, с. 1].

З інших кустарних промислів цієї групи виробництв, які були зосереджені переважно у містечках, необхідно виділити овчинний (вироблення овчих шкір) і кожухарський (кожухів із овчих шкір). Так само, як й у випадку зі шкіряним промислом, основним фактором розвитку цих промислів була наявність у Чернігівській губернії місцевої сировини, постачальником якою була одна із галузей тваринництва регіону – вівчарство. Необхідність обох промислів була продиктована потребою населення губернії в грубому, але довговічному, теплому й практичному зимовому одязі. Протягом досліджуваного періоду найбільша кількість овчинників була зосереджена у містечках Чернігівського, Мглинського, Новозибковського повітах [67, с. 288].

Шиттям овчинних кожухів здебільшого займалися жителі таких містечок як: Седнів Чернігівського повіту, Почеп Мглинського повіту,

Ропськ і Семенівка Новозибковського повіту, а всього кожухарів у Чернігівській губернії на початок ХХ ст. нараховувалося від 200 до 1000 [102, с. 45]. Середній заробіток містечкового кожухаря в Чернігівській губернії, за розрахунками інженера-технолога Пакульського, складав 70 рублів, вразі якщо кожухар працював пів року, або 47 коп. за день [28, с. 258].

Більшість містечкових кустарів-овчинників не мала спеціальних майстерень, а працювала вдома. В аналогічному положенні перебував і промисел з виготовлення кожухів. У цілому обидва ці промисли були суміжними й дуже часто кустарі, що займалися виготовленням овчини, були й кожухарями. Це забезпечувало їм ринкову мобільність, і певну незалежність.

Другу групу складають промисли з обробки деревини та промисли з обробки волокнистих речовин рослинного походження.

Значного поширення в краї протягом досліджуваного періоду набув деревообробний промисел, що обслуговував потреби біднішого міщанства і селянства. Мало не в кожному господарстві домашніми засобами виготовлялися дерев'яні вила, граблі, ручки для сільськогосподарських знарядь. Взагалі цей вид промислу був поширений по всій території Чернігівської губернії, але найбільшими осередками були території крайньої півночі і північного заходу губернії, тобто місцевості, які були найбільш забезпечені лісом – Суразький, Мглинський, Новозибківський, Городнянський, Сосницький, Кролевецький повіти [30, с. 439].

Кустарні промисли, що обслуговували транспорт (візковий, санний, колісний) існували повсюдно в Чернігівській губернії, особливо у містечках, які досить часто знаходились уздовж великих трактатів. Але найбільш різноманітні вироби кустарів відзначені в Борзнянському і Сосницькому повіті. У містечках Ічня та Івангород Борзнянського повіту виробляли: сани, вози, колеса і ободи до них, а у містечку Мена Сосницького повіту сільськогосподарські інструменти і знаряддя [102, с. 65–71]. Стосовно

технології виготовлення, то на примітивних домашніх токарнях виточували качалки, дерев'яні стакани, солянки, різноманітні коробочки і т. д.

Центрами виробництва бондарського посуду наприкінці XIX – на поч. XX ст. було містечко Понорниця Кролевецького повіту і містечко Синявка Сосницького повіту [30, с. 441].

Окремою галуззю деревообробного виробництва було будівництво човнів. Будувались барки, байдаки, берлінки. Найбільшим осередком цієї галузі кустарного виробництва Чернігово-Сіверщини було містечко Любеч Городнянського повіту [1, с. 94]. На будівництво берлінки в середньому йшло від 300 до 350 руб., а вже готове «судно» коштувало від 600 до 800 руб. Саме тому, цей вид кустарного виробництва вважався «самой выгодной отраслю лесной кустарной промышленности» [1, с. 94]. Цим промислом у 1886 р. в містечку Любеч займалися у семи господарствах [67, с. 292].

У 1902 р. більше 100 чоловіків в містечку Івангород (Борзнянського повіту) займалися виготовленням виробів із дерева: діжок, відер, чашок, ложок, коліс, возів і саней [67, с. 287].

Доречно зазначити, що на початку XX ст. лісові масиви в Чернігівській губернії значно зменшилися, що в кінцевому результаті привело до занепаду деревообробних промислів.

Виробництво тканин також набуло поширення починаючи з кінця XVIII ст. серед містечкового населення. Домашнє виробництво тканини з конопель та льону забезпечувало потреби родини і було сезоним. Всі потреби населення в білизні та одязі майже цілком задовольнялася виробами домашнього виробництва [35, с. 35].

У Чернігівській губернії наприкінці XIX – початку XX ст. прядильно-ткацький промисел зазнав найбільшого пресингу з боку великої промисловості й занепав. На середину XIX ст. у прядильно-ткацькому промислі регіону було стабільно зайнято 15 – 18 тисяч осіб. [30, с. 357]. Однак на початку XX ст. чисельність зайнятих у ньому осіб різко скоротилася (в 4 рази), що було викликано розвитком великого виробництва

й високої конкуренцією фабричних товарів [101, с. 56–58]. У містечках північних повітів губернії цей помисел майже повністю перейшов на обслуговування великої промисловості.

Прядильно-ткацький помисел існував у всіх містечках губернії, але був найпоширенішим у містечках Кролевецького повіту, де працювало до трьох тисяч чоловік, а також у містечку Ямпіль Глухівського повіту [101, с. 57].

Ціни на ткацькі вироби різні, але, загалом, були невисокі: «за аршин холста, смотря по его тонине и ширине, получают от 37 до 10 – 12 коп., за полотно – от 25 к. и дороже, за мешки – 30 – 40 к. за штуку, за пару рушников 2025 коп. (хотя в местных лавках те же рушники стоят 60 – 80 к. пара) и т. д» [30, с. 420]. Середній заробіток містечкового ткача-кустаря в Чернігівській губернії, складав 45 рублів, вразі якщо він працював сім місяців на рік, або 25 коп. за день [28, с. 258].

Паралельно із виготовленням полотна, в краї розвивалося сіткоплетіння. Найбільшою концентрацією кустарів цього виду промислу вирізнялися Остерський і Кролевецький повіти.

В Остерському повіті центрами цього промислу були містечка Літки, Гоголев, Семиполки. Загальна кількість кустарів, що займалися сіткоплетінням досягала 1,5 тисяч чоловік, при цьому сумарна вартість сіток, що надходила з названих містечок на ринки, за приблизними підрахунками, Остерського земства, оцінювалося в 1897 р. сумою від 70 до 100 тис. руб. [30, с. 489].

У Кролевецькому повіті осередком цього виду промислу було містечко Понорниця, в якому цим видом промислу на 70-ті роки XIX ст. займалося до 30% мешканців [102, с. 115].

Ціни на рибальські сітки знаходилися протягом всього досліджуваного періоду на вкрай низькому рівні: «плаха семерка – 28 коп., девятка – 30 к., десятка – 35 коп., двенадцатка – 40 коп., пятнадцатка – 55 коп. и двадцатка – 65 коп.» [30, с. 487]. При такій низькій ціні за виріб, заробіток кустаря

визначався від 5 до 10 коп. в день, при цьому у зимовий період ціни на сітки значно знижувались, а разом із ними і заробіток виробника [28, с. 258]. «Тем не менее промысел этот, несмотря на всю ничтожность его материальных выгод, продолжает существовать. Объясняется это почти исключительно тем обстоятельством, что сетевязание сохранило в себе в наибольшей степени характерным черты кустарного промысла...» [30, с. 487].

Тепер нам слід охарактеризувати, останню третю групу виділених нами виробництв, до якої входять промисли з обробки глини (гончарний, цегельно-черепичний, обробка будівельного каменю), а також обробки металу (ковальсько-слюсарний, виготовлення сільськогосподарських машин і знарядь).

Значним (за рентабельністю) серед містечкових промислів даної групи був гончарний. Дрібнотоварне гончарне виробництво протягом кінця XVIII – почату XX ст. досягло значного успіху, що дозволило йому займати провідні позиції у цій галузі кустарних промислів. Географія гончарного промислу значною мірою обумовлена наявністю зручних для видобутку родовищ високоякісної глини. На території Північного Лівобережжя гончарний промисел чільне місце займав у Городнянському, Кролевецькому, Глухівському, Суражському повітах [30, с. 493]. Серед містечок це: Ловінь, в якому на початок XX ст. налічувалося 85 гончарів і Ріпки – 120 гончарів, Городнянського повіту, містечко Понорниця Кролевецького повіту (90 гончарів), містечко Дубовичі Глухівського повіту (70 гончарів), в якому знаходились великі поклади горшечной «горшечной» глини, містечко Ущерне Суражського повіту (89 гончарів), саме в останньому містечку видобували білу глину, яку використовували у кахельному виробництві [102, с. 91–95].

Велика частина гончарних виробів виготовлялась для задоволення місцевих потреб і збувалась або вдома, або ж на містечкових базарах, ярмарках, але іноді гончарі виїжджали зі своїми виробами і за межі губернії [30, с. 494–495].

Середній заробіток містечкового гончара в Чернігівській губернії, за розрахунками інженера-технолога Пакульського, складав 60 рублів, вразі якщо гончар працював сім місяців на рік, або 34 коп. за день. Але ця цифра є досить відносною [28, с. 258]. Варто відзначити, що протягом досліджуваного періоду відчутних зрушень у технологічному розвитку гончарної справи майже не відбулося. До числа найголовніших причин, які не сприяли розвитку та якісному поліпшенню гончарної справи, відносились: дорожня палива і великі труднощі його одержання.

Бурхливий розвиток народного господарства регіону протягом ХІХ ст. обумовив розширення будівельної галузі, як наслідок, збільшення потреб у будівельних матеріалах. Їхнім виготовленням і займалися дрібні промислові підприємства містечок і сіл губернії, що спеціалізувались на виробництві цегли, плитки, черепиці [102, с. 58–61]. Але, техніко-технологічний стан містечкових підприємств цього виду кустарного промислу протягом ХІХ ст. був дуже примітивний (під відкритим небом), або у виритих ямах, лише на початку ХХ ст. ситуація почала змінюватися на краще.

Традиційним промислом в краї була обробка каменю. Каменотесне виробництво найбільшого розвитку досягло у містечку Вороніж Глухівському повіті і у містечках Новгород-Сіверського повіту [30, с. 489–490].

Обробка каменю була пов'язана із значним зношенням знарядь праці, що вимагало постійної присутності коваля, який би заточував інструмент. Послуги ремісника-ковалю коштували дорого, тому для цих нескладних робіт працювали свої ковалі з числа кустарів-каменотесів [39, с. 65–67].

Слід відзначити, з кінця ХІІІ – і до початку ХХ ст. кустарі-ковалі, які виготовляли різні дрібні інструменти і предмети, необхідні в селянському господарстві: ножі, сокири, долота, лопати, заступы, підкови, були поширені по всій території Північного Лівобережжя, але в деяких її місцевостях особливо починаючи з другої половини ХІХ ст. під впливом попиту, виник спеціальний кустарно-ковальський промисел виробництва залізних плугів та

інших сільськогосподарських знарядь. Найбільші розміри кустарне виробництво з виготовлення сільськогосподарських машин отримало переважно в Чернігівському, Стародубському й Сосницькому повітах. Серед містечок, які славились своїми кустарями ковалями, можна відзначити Холми, Стольне Сосницького повіту, Седнів і Салтикова Дівиця Чернігівського повіту, Понуровка Стародубського повіту, Ропск Новозибковського повіту [39, с. 71–74].

Середній заробіток містечкового коваля в губернії складав 150 рублів, вразі якщо кустар-коваль працював увесь рік, або 40 коп. за день [28, с. 258].

Загалом, наприкінці XIX ст. найбільш поширеними в краї були ткацький, шкірообробний, кушнірський, деревообробний, гончарний і кравецький промисли, якими займалися мешканці міст, містечок і сіл. Такий стан кустарних промислів зафіксували документи на 1894 р., констатуючи, що на цей час в губернії налічувалося біля 11 тис. кустарів, а сума їхнього річного виробітку досягала 0,5 млн. руб. [101, с. 145]

Отже, протягом XIX – початку XX ст. в містечках губернії спостерігається зростання ролі кустарного позацехового виробництва. Ремісники і кустарі забезпечували побутові потреби жителів міст і містечок. На початку XX ст. склалася спеціалізація окремих районів у розвитку тих чи інших промислів. В залежності від умов природного середовища, місцевих традицій, а також зовнішнього попиту окремі промисли спеціалізувалися на виготовленні певної продукції. Промисли були тісно пов'язані із сільським господарством. Основний прибуток кустар отримував від землеробства, а промисел, перш за все, задовольняв потреби власного господарства і був додатковим заробітком для родини. Спостерігається спеціалізації окремих містечок на виробництві певної продукції, яка пояснюється традиційним її поширенням серед ремісників того чи іншого міста і містечка. Моноспеціалізація містечок зберіглася у вигляді кустарних промислів до радянських часів.

ВИСНОВКИ

Історіографічний огляд та аналіз документів засвідчили, що розвиток кустарних промислів, кустарної промисловості та фабричного виробництва в містечках Північного Лівобережжя у XVIII – на початку XX ст. не набув комплексного вивчення й не став предметом спеціального вивчення в історіографії. Дослідники згадували Чернігів-Сіверщину тільки в контексті загальноросійського або загальноукраїнського економічного розвитку, а досліджень, що розкривають особливості та характерні риси формування капіталістичного способу виробництва в містах Північного Лівобережжя, немає.

Вивченню містечок як особливого явища соціального життя було започатковано російськими істориками та краєзнавцями, офіцерами та чиновниками наприкінці XVIII – у середині XIX ст. У їхніх роботах, з-одного боку, було вміщено характеристики різних аспектів міської економіки, а з-іншого – представлено статистичні матеріали з соціально-економічного розвитку краю з метою кращого використання його потенціалу. Це позначилося і на історіографічному доробкові того періоду. Більшість досліджень 20–90-х рр. XX ст. базувалися на марксистських підходах до вивчення історичних подій, з незначним акцентом на промисловість регіону. В цей час побачила світ значна кількість узагальнюючих праць, у яких в основному розглядалися проблеми розвитку сільськогосподарського виробництва та переробної промисловості. В Україні впродовж 1991 – 2021 рр. переосмислення минулого посилило увагу до історичної регіоналістики, що в свою чергу привело до цілеспрямованого вивчення економічної історії регіону, в тому числі промислового виробництва у містах та містечках краю. Однак, розвиток промисловості у містечках спеціально не вивчався.

Джерельна база дослідження дозволила всебічно розглянути поставлену проблему. Актуалізовані джерела дають можливість з'ясувати

стан промислового розвитку містечок Північного Лівобережжя наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Кількість містечок на території Чернігово-Сіверщина в часи її перебування у складі Російської імперії постійно зростала. У Чернігівській губернії в різні часи налічувалось від 33 до 51 містечка. Не всі з них були промисловими центрами, оскільки лише в окремих містечках виробничу сферу економіки забезпечували ремесла, промисли і фабрично-заводські підприємства. До них відносяться: Нові Млини, Холми, Мена Сосницького повіту; Седнів Чернігівського повіту; Ічня Борзнянського повіту; Вороніж, Дубовичі, Глухівського повіту; Понорниця Кролевецького повіту; Ріпки, Любеч, Ловінь Городнянського повіту; Олишівка, Нова Басань Козелецького повіту; Батурин, Бахмач Конотопського повіту; Середина-Буда Новгород-Сіверського повіту; Носовка, Веркіївка, Мокієвка, Монастирище Ніжинського повіту; Почеп Мглинського повіту; Семенівка, Ропск Новозибковського повіту; Ущерн'є Суражского повіту; Понуровка Стародубського повіту. Ці містечка справді можна назвати центрами промисловості та підприємництва Чернігово-Сіверщини у досліджуваній період.

Статус містечка визначав заняття його мешканців. Протягом періоду, що вивчається, міста залишалися перш за все адміністративними центрами зі слабо розвинутою економікою. Водночас, містечка були економічними осередками наближеними до сільськогосподарського виробництва, де в основному проходив обмін продукції землеробства на промислову, що і визначало їхнє економічне спрямування. Містечка являли собою не лише невелике міста, а були самодостатньою і особливою формою поселення. Мало вивчений досі соціально-економічний, культурний феномен «містечка» спродукував свій специфічний життєвий уклад, побут, своє особливе соціокультурне середовище. Містечка були тим економічним містком, який з'єднував міста із селами, здійснюючи при цьому активний вплив на сільську

місцевість шляхом постачання сільськогосподарським виробникам техніки, матеріалів, іншої промислової продукції.

Промисловий потенціал містечок значною мірою залежав від правового поля, яке регулювало і спрямовувало економічні процеси. З кінця XVIII ст. ремісничо-кустарні і фабрично-заводські підприємства регіону потрапили у поле дії російського промислового законодавства. Фабрично-заводські підприємства засновували особи, що належали до купецьких гільдій. Саме вони мали пріоритетне право на відкриття фабрично-заводських виробництв. Закони зробили їх власниками більшості фабрик і заводів. Натомість, законодавства, яке б тільки регулювало сферу кустарної промисловості не існувало. Недосконалість правового поля спричинила слабкість дрібної економіки містечок Чернігівської губернії. Оскільки, російське законодавство визначало місто як адміністративний центр, а містечко – як ремісничо-торговельний осередок сільськогосподарської околиці, тому саме містечка потребували найбільш досконалої правової системи у ремісничо-торгівельній сфері. Разом з тим, еволюція ремісничого законодавства була тісно пов'язана із формуванням правових положень фабрично-заводських підприємств.

Впливовими факторами розвитку кустарної промисловості у містечках Північного Лівобережжя в кінці XVIII – на початку XX ст. були, насамперед, природні багатства місцевості, а також наявність вільної від землеробства робочої сили. Зокрема, низька родючість земель на півночі губернії, де забезпеченість продовольчим хлібом була найменша, змушувала мешканців містечок займатися кустарним промислом задля забезпечення засобами існування себе і свою родину. Також чинниками розвитку підприємництва стали відсутність у Чернігівській губернії особливих юридичних обмежень на можливість обзаведення кустарним підприємством і необхідності великих капіталовкладень у нього; зростання народонаселення регіону протягом усього досліджуваного періоду (збільшення соціальної бази й потенційних споживачів кустарних товарів); низький рівень врожайності зернових і

агротехнічної культури; наявність, близькість і доступність сировини для дрібного виробництва; незацікавленість великої фабрико-заводської промисловості у виготовленні дешевих товарів широкого вжитку.

Водночас заважали розвитку промисловості та підприємництва відсутність ринково унікальних і конкурентоспроможних у масштабах усієї країни галузей кустарної промисловості; вузька економічна спеціалізація окремих повітів (центральні – цукробурякове виробництво, південні – зернове господарство); суттєва різниця між заробітками кустарів і фабрично-заводських робітників; відсутність у кустарів мінімальних соціальних гарантій (лікарняних кас, соціального страхування) і юридичного статусу (непідконтрольні фабричній інспекції); відсутність спеціалізованого органу, зокрема Кустарного банку, для кредитування дрібних виробників регіону.

Територія Північного Лівобережжя у досліджуваній період залишалася аграрним регіоном, із слабкими в економічному відношенні міськими поселеннями. Чернігівська губернія була типовою землеробською губернією, головною цінністю для населення якої становила земля.

Фабрично-заводська промисловість України формувалася двома шляхами: перший – це розвиток поміщицьких «вотчинних» підприємств, другий – купецьких фабрик і заводів. І перший і другий шлях був характерними для містечок Чернігівської губернії.

Протягом кінця XVIII – початку XX ст. у розвитку промислових закладів містечок Чернігівської губернії можна виділити кілька періодів.

1. З кінця XVIII – до 40-х рр. XIX ст., коли у виробничій сфері економіки містечок домінувало дрібне виробництво, що переробляло продукцію землеробства. Головним чином, це винокурні та млини.
2. З 40-х до 60-х рр. XIX ст. – період, коли в містечках проходив активний розвиток переробних фабрично-заводських підприємств. Відбувалося укрупнення винокурень, впроваджувалися парові машини, вдосконалювалась технологія виробництва цукру, розвивалися суконні фабрики. Особливо розвивалися у цей період приватновласницькі

містечка, оскільки кожен поміщик за підтримки влади прагнув влаштувати у своєму містечку фабрику чи завод. Такі підприємства переробляли сільського господарську продукцію і знаходилися здебільшого у невеликих містечках і селах, неподалік від сировинної бази.

3. Наступний період можна визначити 60-80-и рр. XIX ст., коли в економічному розвитку містечок на перше місце за прибутковістю вийшли цукрові заводи, які часто становили цілі поселення поблизу окремих містечок. Там, де не було цукрових заводів основою економіки губернії залишалося винокурництво, млинарство та суконне виробництво. Особливістю цього періоду було поступове зменшення кількості містечкових фабрик і заводів, основною причиною було те, що відбувався перехід «производства из рук помещного дворянства в руки специалистов фабрикатов и купцов». За таких умов, більшість старих поміщицьких містечкових фабрик і заводів не витримували конкуренції з новими краще оснащеними купецькими, міщанськими фабриками і заводами, і закривалися.
4. Останній період, з кінця 80-х рр. XIX ст. – до початку XX ст., характеризується укрупненням фабрико-заводських підприємств. Загально губернські тенденції промислового розвитку, відчувались і у містечках. Так на початку XX ст. одні підприємства відкривались, інші через зміну кон'юнктури ринку закривались.

Специфіка розвитку капіталістичних відносин в містечках Північного Лівобережжя виходила із аграрного спрямування економіки краю і полягала у домінуванні протягом усього досліджуваного періоду дрібнотоварного виробництва, над фабрично-заводським. У 1902 р. у Чернігівській губернії на 201 велике підприємство з кількістю робітників понад 200 осіб і 1916 середніх із числом від 16-200 осіб припадало 37500 дрібних кустарно-ремісничих закладів. Тому у більшості ж помітну роль у містечковому

виробництві відігравали ремісники-кустарі, які на собі тримали статус міського поселення.

Містечка не змогли монополізувати велику промисловість губернії. У них знайшли умови для розвитку лише одиничні підприємства фабрично-заводського типу, решта залишалися на рівні невеликих ремісничих майстерень.

При цьому життєздатність кустарної промисловості містечок Північного Лівобережжя в кінці XVIII – на початку XX ст. була обумовлена потребами отриманням додаткового до землеробства заробітку. Наявність широкого ринку збуту, гнучкість до змін його кон'юнктури, мінімальні капіталовкладення в основні фонди й можливість співіснування з різними галузями господарства (насамперед із землеробством) обумовили високу господарську адаптивність кустарної промисловості до економічних процесів в регіоні.

Зважаючи на результати дослідження, перспективним напрямом продовження студіювання порушеної проблеми є вивчення культурного середовища містечок Північного Лівобережжя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. ДЖЕРЕЛА

1.1. ОПУБЛІКОВАНІ

1. Военно-статистическое обозрение Российской империи издаваемое по Высочайшему повелению при 1-ом отделении Департамента Генерального штаба / [сост. Мицевич]. СПб.: Типография Генерального штаба, 1851. Т. 12 : Черниговская губерния. 187 с.
2. Городовое положение с объяснениями, высочайше утвержденное 16 июня 1870 года. СПб., 1873. 239 с.
3. Календар Черниговской губернии на 1886 год. Чернигов, 1885. 552 с.
4. Календар Черниговской губернии на 1887 год. Чернигов, 1887. 1032 с.
5. Календар Черниговской губернии на 1888 год. Чернигов, 1887. 348 с.
6. Календар Черниговской губернии на 1891 год. Чернигов, 1890. 323 с.
7. Календар Черниговской губернии на 1892 год. Чернигов, 1891. 386 с.
8. Календар Черниговской губернии на 1894 год. Чернигов, 1893. 442 с.
9. Календар Черниговской губернии на 1895 год. Чернигов, 1894. 546 с.
10. Календар Черниговской губернии на 1897 год. Чернигов, 1896. 499 с.
11. Календар Черниговской губернии на 1900 год. Чернигов, 1900. 476 с.
12. Календар Черниговской губернии на 1901 год. Чернигов, 1900. 526 с.
13. Календар Черниговской губернии на 1902 год. Чернигов, 1901. 492 с.
14. Календар Черниговской губернии на 1903 год. Чернигов, 1902. 490 с.
15. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния / [Составил М. Домонтович]. СПб., 1865. 799 с.
16. Обзор Черниговской губернии за 1870 г.: Приложение ко всеподданнейшему отчету черниговского губернатора. Чернигов, 1871. 197 с.

17. Обзор Черниговской губернии за 1885 г.: Приложение ко всеподданнейшему отчету черниговского губернатора. Чернигов, 1886. 98 с.
18. Обзор Черниговской губернии за 1900 г.: Приложение ко всеподданнейшему отчету черниговского губернатора. Чернигов, 1901. 112 с.
19. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781 рр.). К., 1931. 592 с.
20. Описание Черниговской губернии. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов, 1896. № 6. С. 34 – 119.
21. Памятная книжка Черниговской губернии за 1878 год. Чернигов, 1878. 169 с.
22. Первая всеобщая перепись населения 1897 г. Черниговская губерния / Центральный стат. комитет МВД / [под ред. Н.А. Тройницкого]. СПб., 1904. 302 с.
23. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Второе. 12 декабря 1825 – 28 февраля 1881 гг.: В 55 т. СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830–1885.
24. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. 1649 – 1825 гг.: В 45 т. СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830.
25. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Третье. 1 марта 1881 – 1913 гг.: В 33 т. СПб.: Государственная типография, 1885 – 1916.
26. Промышленность. *Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания 1883 – 1899*. Чернигов, 1903. Вип. 3. С. 1959 – 2001.
27. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Чернігів, 1898. Т. 1. 719 с.
28. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Чернігів, 1899. Т. 2. 877 с.

29. Свод данных о фабрико-заводской промышленности в России за 1889 год. СПб., 1893. 1545 с.
30. Семенов П.П. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Малороссия. СПб., 1903. Т. VII. 516 с.
31. Список населенных мест Черниговской губернии, имеющих не менее 10 жителей, по данным 1901 года. Чернигов, 1902. 188 с.
32. Список фабрикантам и заводчикам Российской империи 1832. СПб., 1833. 844 с.
33. Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 рр. *Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст.: Описово-статистичні джерела*. К., 1998. 189 с.
34. Черниговская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 года. СПб., 1866. 229 с.
35. Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оно наместничество составлено. К., 1851. 697 с.

2. ЛІТЕРАТУРА

36. Адаменко М.П. Сосницький край у серці України. Харків: Прапор, 2005. 264 с.
37. Балабай В.І. На землі Ічнянській. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2004. 288 с.
38. Бовыкин В.И. Динамика промышленного производства в России (1896-1910). *История СССР*. 1983. № 3. С. 21–52.
39. Боньковська С.М. Ковальство на Україні. XIX – поч. XX ст. К.: Наукова думка, 1991. 111 с.
40. Буравченко Р.В. Історичні умови становлення та розвиток цукрової промисловості в Україні (XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2006. 20 с.

41. Буравченко Р.В. Технічне забезпечення цукрової промисловості в XIX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* К.: Інститут історії України НАН України, 2003. Вип. VI. С. 41–48.
42. Бычков А.Ф. Наш край родной, Семеновщина. К., 2000. 174 с.
43. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. К., 1888. 799 с.
44. Водотика Т. С. Фабрична інспекція в документах ЦДІАК України як джерело до вивчення історії підприємництва в другій половині XIX – на початку XX ст. *Архіви України.* 2014. № 4–5. С. 167–175. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2014_4-5_15.
45. Воронцов В.П. Очерки кустарной промышленности России. СПб., 1886. 233 с.
46. Герман К.Ф. Статистические исследования относительно Российской империи. СПб., 1819. Ч. 1. 219 с.
47. Гринь О. До історії Новгород-Сіверського намісництва. *Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини: Матеріали наук.-практ. конф. / [За ред. С.А. Леп'явка, В.М. Бойка]. Ніжин: ТОВ Вид-во «Аспект-Поліграф», 2007. С. 61–63.*
48. Гудченко З. Містечка України. *Народна творчість та етнографія.* 2006. № 1. С. 51–57.
49. Гурба В., Карабут Ф., Сердюк М. Дубовичі. Історико-краєзнавчий нарис. К., 2012. 280 с.
50. Гуржій І.О. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. К., 2004. 80 с.
51. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні: (з кінця XVIII ст. до 1861 р.). К., 1962. 207 с.
52. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. К., 1968. 191 с.

53. Гутман А. Историческое развитие технической и мануфактурной промышленности Черниговской губернии и современное ее состояние. *Черниговские губернские ведомости*. 1852. Ч. 18. С. 189.
54. Дерев'янкін Т.І. Промисловий переворот на Україні. Питання теорії і історії. К., 1975. 284 с.
55. Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст.. К., 1960. 127 с.
56. Дерев'янкін Т.І. До історії капіталістичних суконних мануфактур на Україні в дореформенний період. *Вісник АН УРСР*. К., 1959. № 8. С. 43–48.
57. Дмитренко О. Роль земства у розвитку селянської кооперації на Чернігівщині (1865 -1917). *Сіверянський літопис*. 1999. № 5. С. 45–52.
58. Донік О.М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.). *Український історичний журнал*. 2006. № 3. С. 16–41.
59. Дорошок Н. Діяльність земського статистичного відділення по опису та оцінках промислових підприємств Чернігівської губернії. *Сіверянський літопис*. 2010. № 3. С. 103–107.
60. Доценко А. Містечка в Україні: погляд з минулого в сучасне. *Краєзнавча географія. Туризм*. 2000. № 41. С. 1–2.
61. Доценко А.І. Розвиток містечок як форми територіальної організації розселення. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*: [Збірник статей]. Київ; Донецьк: Рідний край, 2001. Вип. 15. С. 138–142.
62. Задорожнюк А. Б. Ремісничче та фабрико-заводське виробництва в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. К., 2007. 25 с.
63. Івченко А. Містечка України [Довідник]. К.: НВП «Картографія», 2000. 184 с.
64. Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. К., 1967. 695 с.
65. Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. К., 1972. 780 с.

66. Калібаба Д.П. Наша рідна Менщина. Мена, 2003. 77 с.
67. Каталей В.И. Кустарная промышленность Полтавской и Черниговской губерний. *Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России*. СПб., 1892. Т. 1. 303 с.
68. Клокман Ю.Р. Социально-экономическая история русского города. Вторая половина XVIII в. М., 1967. 203 с.
69. Комарніцький О.Б. Українське містечко: поняття, демографічний, етнічний і конфесійний склад населення. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т. 12. С. 120–129.
70. Корсак А.К. О формах промышленности вообще и о значении домашнего производства (кустарной и домашней промышленности) в Западной Европе и в России. М., 1861. 310 с.
71. Костенко Л. Кожум'яцьке і шевське ремесло у містечку Седневі на Чернігівщині. *Сіверянський літопис*. 2007. № 4. С. 77–82.
72. Костенко Л. Шевський кустарний промисел на Лівобережному Поліссі (друга половина XIX – 60-ті роки XX століття). *Сіверянський літопис*. 2001. №1. С. 20–33.
73. Куйбіда В.С. Принципи і методи діяльності органів місцевого самоврядування: Монографія. К.: МАУП, 2004. 432 с.
74. Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні: (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). К., 1999. 282 с.
75. Лазанська Т.І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. *Український історичний журнал*. 1996. № 2. С. 65–73.
76. Лемешко Я.С., Потапенко М.В. Міста і містечка Чернігівської губернії на початку XIX ст. у дорожніх нарисах Івана Долгорукова. *Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр.* К.: Глухів, 2021. Вип. 14. С. 163–165.
77. Лобода І.С. З історії статистико-економічної думки на Україні у 70-90 рр. XIX ст. *З історії економічної думки на Україні*. Київ, 1961. С. 247–267.

78. Лось Ф.Є. Формування і розвиток робітничого класу в Україні у другій половині XIX ст. *Український історичний журнал*. 1974. № 5. С. 54–60.
79. Лугова О.І. Міські промислові осередки на Україні (кінець XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 1971. № 1. С. 182–197.
80. Луняк М. Характеристика правового статусу українських міст у складі Російської імперії. *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2002. Вип. 17. С. 81–84.
81. Малишев О.В. Розвиток кустарної промисловості в Харківській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2005. 19 с.
82. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. К., 1972. 248 с.
83. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. СПб.: Ивд-во «Дмитрий Буланин», 2000. Т. 1. 567 с.
84. Містечко над Сномом [зб. статей і матеріалів / відп. ред. Демченко Т.П.]. Ніжин : Аспект-Поліграф, 2007. 340 с.
85. Москалюк М.М. З історії розвитку цукрової промисловості в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. *Український історичний журнал*. 2008. № 2. С. 75–85.
86. Муллов П.О. Историческое обозрение правительственных мер по устройству городского общественного управления. СПб., 1864. 214 с.
87. Нестеренко О.О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX – початку XX ст. К., 1952. 286 с.
88. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. К., 1959. Ч. 1. 471с.
89. Нисселович Л.Н. История заводско-фабричного законодательства Российской Империи. СПб., 1883 – 1884. Т. 2. 150 с.

90. Нікітін Ю.О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування: монографія: монографія, 2-е видання. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. 327 с.
- 90 а. Роль органів місцевого самоврядування у розбудові транспортної інфраструктури у другій половині XIX ст. (на прикладі Лівобережної та Слобідської України). *Сіверщина в історії України*. Київ–Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Вип. 9. 2016. С. 331–334.
91. Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. К., 1925. 558 с.
92. Олянич В.В. Розвиток цукрової промисловості на Лівобережній Україні (наприкінці XIX – на початку XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2000. 20 с.
93. Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. Кіровоград, 2007. 631 с.
94. Петrenchенко І. Чернігівське намісництво (1782–1796 рр.). *Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини: Матеріали наук.-практ. конф.* / [За ред. С.А. Леп'явка, В.М. Бойка]. Ніжин: ТОВ Вид-во «Аспект-Поліграф», 2007. С. 57–61.
95. Пиріг П. Діяльність Чернігівського губернського земства про сприяння сільського господарства у др. пол. XIX – на поч. XX ст. *Сіверянський літопис*. 2000. № 4. С. 119–131.
96. Пиріг П., Любич О. Промисловість Чернігівщини першої половини XIX ст. *Сіверянський літопис*. 2007. № 1. С. 119–123.
97. Пиріг П., Любич О. Соціально-економічне становище Батурина у першій половині XIX ст. *Сіверянський літопис*. 2008. № 5. С. 52–62.
98. Пиріг. П. З історії Ріпок. *Сіверянський літопис*. 2005. № 2 – 3. С. 26–31.
99. Писарькова Л. Социальный состав городских гласных накануне контрреформы 1892 г. *История СССР*. 1989. № 6. С. 152–158.

- 99 а. Писарькова Л.Ф., Шандра В.С. Міські реформи в Росії й Московська дума. *Український історичний журнал*. 2012. № 1. С. 211–216.
100. Пінчук З.М., Жагловський А.І., Федорченко А.А. Ріпки: 400 років з часу першої писемної згадки. Ріпки, 2007. 16 с.
101. Плавтов Л. Краткий обзор кустарных промыслов Черниговской губернии. Чернигов, 1914. 168 с.
102. Покульский Н.А. Краткие очерки кустарных промыслов Черниговской губернии. К., 1898. 235 с.
103. Половец В.М. З історії Чернігівської кредитної кооперації. *Сіверянський літопис*. 2001. № 6. С. 63–69.
104. Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. К., 1998. 142 с.
105. Раковський Л.Е. Джерела первісного нагромадження капіталів у цукрову промисловість. *Вісник Книжкової палати*. 2001. № 6. С. 32–36.
106. Раковський Л.Е. До питання про господарську діяльність поміщиків-цукрозаводчиків Безбородьків. *Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини*. Чернігів, 1993. Вип. 2. С. 27–33.
107. Раковський Л.Е. Історія вдосконалень та винаходів у цукровій промисловості України. *Вісник Книжкової палати*. 2001. № 5. С. 34–37.
108. Раковський Л.Е. Криза поміщицького підприємства на Чернігівщині в 60-х рр. XIX ст. *Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини*. Чернігів, 1991. Вип. 1. С. 17–21.
109. Раковський Л.Е. Цукрова промисловість Сосницького повіту другої половини XIX ст. та її вплив на економічне життя населення. *Сіверянський літопис*. 2001. № 4. С. 85–90.
110. Раковський Л.Е. Цукрове виробництво Чернігівщини у 20-50-х рр. XIX ст. *Сіверянський літопис*. 2001. № 2. С. 59–65.
111. Рибак Ю.Я. Промислове законодавство Росії у першій половині XIX ст. М., 1986. 345 с.

112. Рожкова М.К. Формирование кадров промышленных рабочих в 60-х – начале 80-х годов XIX в. М.: Наука, 1974. 176 с.
113. Рыбников А.А. Кустарная промышленность и сбыт кустарных изделий. М., 1913. 415 с.
114. Сіментов Ю.Я., Яцура М.Т. Краєзнавчі матеріали з історії Чернігівщини. К., 1968. 170 с.
115. Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України у XIX ст. Одеса, 1927. Т. 2. 278 с.
116. Степанова О. Цегельне виробництво на Чернігівщині у XIX – на початку XX ст. *Сіверянський літопис*. 1995. № 5. С. 92–94.
117. Струве П.Б. Торговая политика России. СПб., 1902. 555 с.
118. Тарновский К.Н. Кустарная промышленность и царизм (1907 – 1914 гг.). *Вопросы истории*. 1986. № 7. С. 33–51.
119. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861 – 1917 рр.: соціально-економічна еволюція.: Монографія. Донецьк, 2003. 319 с.
120. Тимошенко А. Стан переробної промисловості у маєтках Г.П. Галагана (40–60-хх. XIX ст.). *Сіверянський літопис*. 2006. № 1. С. 52–60.
121. Туган-Барановский М.И. Русская фабрика в прошлом и настоящем. *Историческое развитие русской фабрики в XIX в.* СПб., 1898. 496 с.
- 121 а. Шандра В.С. Українське місто у складі Російської імперії XIX ст.: огляд сучасної вітчизняної історіографії. *Від мурів до бульварів : творення модерного міста в Україні : (кінець XVIII - початок XX ст.)* / [Н. І. Бацак, О.Л. Вільшанська, Т. В. Водотика, ... В. С. Шандра та ін. ; відп. ред. О. П. Реєнт]; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ : Інститут історії України НАН України, 2019. С. 10–26.
122. Шара Л. Міське самоврядування Чернігово-Сіверщини в контексті загальнодержавних реформ. *Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини: Матеріали наук.-практ. конф.* / [За ред. С.А. Леп'явка, В.М. Бойка]. Ніжин: ТОВ Вид-во «Аспект-Поліграф», 2007. С. 65–75.

- 122 а. Шара Л. М. Упорядкування транспортних шляхів у Чернігові наприкінці XIX – початку XX ст. *Сіверянський літопис*. 2020. № 1. С. 107–114.
123. Шевлягин Н.И. Кожевенное производство в Нижегородской, Черниговской, Полтавской, Харьковской и Курской губерниях. *Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России*. СПб., 1894. Т. 2. 501 с.
124. Шевченко В.М. Питання економічного розвитку Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. *Український історичний журнал*. 1981. № 11. С. 61–66.
- 124 а. Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861 – 1917 рр.): монографія. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2010. 344 с.
125. Шеліхова В.В. Відхожі промисли українського селянства на Лівобережній Україні в XIX ст. *Сумська старовина*. Суми, 2004. № XIII – XIV. С. 237–241.
126. Шишацкий-Иллич А. Местечко Олишевка. Чернігів, 1854. 120 с.
127. Шостак И. Коропские сапожники. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов, 1891. № 6–7. С. 156–160.